

РОЗВІДКИ

УДК 373.5 (477.51)

Володимир Гаврилов

●

СІЛЬСЬКА ОСВІТА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШЕ ПІСЛЯОКУПАЦІЙНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: 1943 – 1953 рр.

Стаття присвячена вивченню відбудовчих процесів на селі у системі освіти після фашистської окупації Чернігівщини. У матеріалі проаналізовано заходи влади по відновленню мережі шкіл та шкільних бібліотек, забезпеченню навчальних закладів педагогічними кадрами, кроки по охопленню і збереженню учнівського контингенту, а також констатовано наслідки цієї політики та визначено причини її невдач.

Серед безлічі проблем, які принесла війна населенню окупованих територій, збитки, завдані системі освіти, суттєво гальмували поступальний розвиток як держави загалом, так і окремих її регіонів. До війни в Чернігівській області було 1 257 шкіл, з них 516 початкових, 533 неповних середніх та 208 середніх¹. У них навчалось 278 700 учнів. У школах працювало 11 267 учителів. Також діяло 26 технікумів та середніх спеціальних шкіл, 2 учительських інститути. У них навчалось понад 5 000 студентів. Під час німецької окупації повністю було зруйновано 254 школи. У самому Чернігові було 16 середніх шкіл, 14 з них були повністю зруйновані². Крім того, було знищено 1 690 фізичних, хімічних та природничих кабінетів, спалено всі шкільні бібліотеки, які нараховували 2 364 тис. томів літератури³. Загальна вартість збитків, заподіяних освіті Чернігівської області, становила 86 369 400 крб.⁴

Якщо оглянути історіографічний пласт з порушеної тематики, то можна констатувати певні здобутки як в радянські часи, так і в час незалежності. Якщо говорити про академічні радянські видання, які видавались до ювілейних роковин революції, то цілком зрозуміло, що, окрім ідеологічного навантаження, робились узагальнені показники розвитку освіти по країні з невеликими республіканськими екскурсами.⁵ Крім того, розділи по розвитку освіти присутні в дослідженнях про культурне будівництво в перші повоєнні роки, які також тяжіють до глобальних узагальнень та висновків.⁶ Незважаючи на моноконцептуальність, варто віддати належне ґрунтовності підходів до висвітлення проблем вітчизняної школи специфічними дослідженнями по освіті.⁷ Крім того, певні штрихи до освітнього портрета післявоєнної Чернігівщини дають дослідження історії вищої школи.⁸ Сучасні історичні дослідження докорінно змінюють акценти щодо державної політики в галузі освіти та її реалізації. Робиться висновок про те, що шкільна мережа не задовольняла наявних потреб, а відсутність приміщень, бібліотек, кадрів змушувала організовувати навчання в кілька змін, що вело до зниження якості

© Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доц. кафедри українознавства, політології і соціології ЧДПУ.

освіти.⁹ Досить цікавими є радянські і сучасні дисертаційні дослідження окремих аспектів розвитку освіти, шкіл, структур управління.¹⁰

Разом з тим вважаємо за необхідне розглянути особливості відбудовчого освітнього процесу на Чернігівщині, проаналізувати причини початкових невдач, доповнити відомі фати специфікою місцевої повсякденності.

На виконання постанови Раднаркому УРСР від 31 грудня 1943 р. «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7 – 15 років і про порядок контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання» було проведено облік усіх дітей шкільного віку, виявлено багато переростків, які до війни не навчалися в школах.

На кінець 1943 р. відновили роботу 548 початкових шкіл, 475 неповних середніх та 119 середніх. Разом працювало 1 142 школи, в яких навчалось 192 604 учні. Було обліковано по області 9 777 вчителів, що становило 97% від потреби педкадрів. Найбільше не вистачало вчителів історії, математики та географії. Повністю були забезпечені кадрами Остерський та Любецький райони, міста Чернігів, Ніжин, Прилуки. Школи розпочали роботу неодноразово. У більшості навчання розпочалося у жовтні та листопаді. На 1 січня 1944 р. по області працювало 1 159 шкіл з контингентом 159 139 школярів. За браком шкільних приміщень зовсім не були охоплені навчанням глухонімі та сліпі діти. Шкільних інтернатів жодна школа на той час ще не мала.

У зв'язку з тим, що частина шкільних приміщень була зайнята госпіталями та військовими частинами, навчання в деяких з них розпочалось у грудні 1943 р., а в декотрих не розпочалося зовсім. Така ситуація спостерігалась у Любецькому, М.-Коюбинському, Тупичівському, Бобровицькому районах. Під час окупації майже все устаткування шкіл (столи, парти, дошки, шафи, кабінети бібліотек) було знищено. Силами учителів, учнів старших класів, батьків, колгоспів, організацій, необхідне устаткування було придбано в Менському, Борзнянському та Срібнянському районах. Наочні посібники були знищені повністю по всіх школах. У школах, що розпочали свою роботу, під керівництвом учителів учні виготовляли прості посібники. На наочність із природознавства та географії було дано замовлення до наркомату освіти УРСР.

Серед населення у 1943-1944 рр. було зібрано та закуплено старих стабільних підручників 39 400 екземплярів з різних дисциплін, що становило 4% загальної потреби. Краще, порівняно з іншими районами області, були забезпечені школярі у Менському районі – на 26 шкіл було 4 724 екземпляри, або 10% від необхідного.

Зошитами та іншим канцприладдям школи не були забезпечені зовсім. Потреба в зошитах на 4 квартал 1943 р. і 1 квартал 1944 р. становила 1 010 000 шт., 60 000 олівців, 800 000 пер та 100 кг чорнильного порошку.

Крім того, школи відчували гостру нестачу палива. Мінімальна потреба становила 39 846 складометрів дров на весь опалювальний період. Завезено ж було на 20 листопада 1943 р. 5 977 складометрів, або 15%, що свідчило про загрозливий стан з опаленням шкіл. Лише в Семенівському районі школи були забезпечені паливом на весь сезон – усі 38 шкіл.

На початок грудня були укомплектовані апарати обласних, районних та міських відділів народної освіти. В апараті обласного відділу працювало 30 співробітників. Була відновлена робота у всіх 39 районах і 3-х міських відділах народної освіти та робота інституту удосконалення кваліфікації вчителів. Варто відзначити досить скептичну оцінку сучасними дослідниками діяльності відділів освіти того часу – «формалізм у проведенні перевірок, відсутність плановості і оперативності, дублювання і паралелізм під час перевірок, суб'єктивізм в оцінці роботи вчителів, учнів і діяльності школи в цілому, гіпертрофія інспекторського контролю».¹¹

У Ніжині з 15 листопада 1943 р. розпочав роботу учительський та педагогічний інститут, і тут розпочали та продовжили навчання 600 студентів.¹² У Чернігові також було відновлено діяльність дворічного учительського інституту для

підготовки фахівців середньої ланки загальноосвітньої школи. Одночасно було організовано однорічні підготовчі курси для вступу до інституту.¹³

На 1944-45 н.р. передбачалось охопити навчанням 227 925 дітей шкільного віку і довести кількість шкіл до 1186. Стали до роботи у цьому році 1 196 шкіл.¹⁴ У той же час гостра проблема забезпечення шкіл приміщеннями стояла на заваді планам розширення шкільної мережі. Велика кількість довоєнних шкільних приміщень використовувалась як адміністративні, культові, господарські, займались різноманітними організаціями, лікувальними установами. На 1 вересня 1945 р. згідно з постановою РНК та ЦК КП(б)У від 16 квітня 1945 р., яка вимагала повернення шкільних будівель навчальним закладам, по Чернігівській області було звільнено лише 17 приміщень шкіл. За прикладом селян Житомирської області розпочався рух по відбудові шкіл за методом «народної будови», тобто власними силами селян. За 1943-1945 рр. згаданим методом по Україні було повністю відновлено 13 365 шкіл.¹⁵ Але навчальний рік на Чернігівщині, окрім браку приміщень, було розпочато з недостачею 18 тис. парт, 3 тис. класних дошок, 12,5 тис. столів, 2 тис. шаф.¹⁶

Загалом по Україні у 1945-46 н.р. працювало 28 470 загальноосвітніх шкіл. За парти сіли понад 5 млн. школярів.¹⁷ Давалася взнаки значна відсутність педагогічних кадрів. Цього року в школах України працювало 182 032 вчителі, а потрібно було 243 500, крім того, близько 70 тис. учителів (38,4%) не мали середньої і вищої педагогічної освіти.¹⁸

У 1946 р. на Чернігівщині мережа шкіл становила 1 218 закладів усіх рівнів із загальною кількістю 239 872 учні. Дещо поліпшилося постачання школярів підручниками, зошитами та шкільно-письмовим приладдям. Так, протягом першого півріччя до шкіл було завезено 2 571 500 зошитів – пересічно 10 зошитів на учня та 64 види підручників.¹⁹

У той же час за матеріалами виконкому облради видно, що у виконанні закону про загальне обов'язкове навчання по Чернігівській області були суттєві недоліки, а в окремих районах (Бахмацькому, Козелецькому, Остерському, Понорницькому, Тупичівському, Холминському) стан виконання цього закону був незадовільний, оскільки сотні дітей не навчалися і залишалися поза школою. Виконкоми місцевих рад самоусунулись від виконання цієї важливої справи, переключивши її виключно на відділи освіти і школи. З безпідставним невідвідуванням шкіл не проводилась боротьба, передбачена законом. Не вживалося належних заходів для повернення до шкіл учнів, які відсіялися. Особливо поганий стан був з охопленням навчанням глухонімих та сліпих дітей.

У магазинах області практично був відсутній дитячий асортимент взуття та одягу, що створювало додаткові перешкоди у відвідуванні шкіл, особливо в зимовий період. Самі школи не були обладнані необхідними меблями. Не було виконано завдання по відкриттю шкільних їдалень і буфетів. Майстерні по лагодженню одягу та взуття учнів тривалий час простоювали без сировини. Багато шкіл погано забезпечувались паливом. Крім того, серед указівок по покращенню роботи шкіл зустрічаємо заборону правлінням колгоспів на час навчання дітей в школах використовувати їх на роботі в колгоспах.²⁰

На початок 1946-47 н. р. у школах області навчалось 239 872 учні. На кінець 1 півріччя в школах області залишилося 234 719 учнів. За цей час до шкіл області прибуло 5 506 учнів, разом з тим вибуло 10 659. З них із сільських шкіл – 8 636. Для сільських шкіл причинами вибуття були: переїзд батьків – 3 289, тривала хвороба – 1 054, матеріальна незабезпеченість – 2 580²¹. У цей же період не навчалися у школах 13 994 дітей шкільного віку. Серед причин називались: віддаленість шкіл – 2 122, затяжні хвороби – 1 332, праця на виробництві – 925, праця в колгоспах – 6 657, важкі матеріальні умови – 2 351, слаборозвиненість – 193, фізична дефективність – 414.²²

Як бачимо, значна кількість дітей не відвідувала школу у зв'язку із працею в колгоспах та на виробництві. Таким чином, можна погодитись із висновком, що

участь у сільськогосподарських роботах тривалий час продовжувала залишатись основною формою трудової діяльності школярів.²³ Крім того, значна частина з них належала до тієї категорії, яка вибула з 5-7 класів, та дітей, що були матеріально малозабезпечені. Причина невідвідування школи через тяжкі матеріальні умови стосувалася переважно дітей тих районів, що потерпіли від великих руйнувань під час німецької окупації, де не були створені умови для відвідування дитьми шкіл. Це стосувалося Корюківського, Холминського, Городнянського, М.-Коцюбинського, Остерського, Н.Басанського та інших районів. Матеріальна допомога в сільській місцевості в той час надавалася через держсоцзабез і то лише дітям-сиротам та дітям інвалідів Вітчизняної війни, іншим дітям з багатодітних сімей та матеріально малозабезпеченим допомога не надавалася. За даними облвиконкому, близько 38 тис. дітей потребували постійної продуктової допомоги.²⁴ Невідвідування через віддаленість стосувалося випускників 4-х класів і віддаленості від семирічних та середніх шкіл у районах, де мережа була недостатньо розвинена. Це стосувалося М.-Коцюбинського, Корюківського, Н.-Сіверського, Грем'яцького, Козелецького та ряду інших районів.

Кількість шкіл по області за їх типами, за даними 1945-46 н.р. та 1946-47 н.р., становила: початкових – 640 – 678, семирічних – 444 – 425, середніх – 110 – 114 відповідно. З даних бачимо, що кількість шкіл по області зростала, і це зростання йшло за рахунок початкових і середніх шкіл. Середня ланка – семирічні школи – у своїй кількості зменшується. Причини були такі: по-перше – передислокація середніх, семирічних і початкових шкіл у зв'язку з наявністю відповідного дитячого контингенту та матеріальної і навчальної бази цих шкіл. По-друге – реорганізація окремих семирічних шкіл в початкові, що були штучно розгорнуті у попередні роки, по - третє – відкриття нових початкових шкіл в окремих хутірських населених пунктах з метою здійснення закону про загальне обов'язкове навчання в сільських місцевостях. Забезпечення в плані шкільної мережі максимальної можливості наближення школи до кожного населеного пункту області викликало певні труднощі, насамперед через доведення норм навантаження учнів на клас-комплект до норм, встановлених Міносвіти, через велику кількість існуючих початкових однокомплектних, двокомплектних і трикомплектних хутірських шкіл.

У 1946-47 н.р. по Чернігівській області працювало 1 218 шкіл при наявності в них 4 959 класних кімнат. Пристосовані приміщення не всі відповідали педагогічним та санітарно-гігієнічним вимогам. Здебільшого це були селянські хати із земляною підлогою та малою кубатурою. З 11 шкіл, запланованих відбудувати до початку навчального року, було здано лише 2, а із 137 шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням, звільнили лише 68. Затримки з будівництвом досить часто мали прозаїчну причину – неможливість доставити будівельні матеріали, виділені для потреб будівництва в інших районах області.²⁵ На практиці, за сухою мовою офіційної інформації, виділений ліс означав визначення ділянок у лісових північних районах області, де ліс був на корню. Колгоспи мали відряджати до лісових масивів бригади, які забезпечували вирубку, вантаження і доставку лісу. Часто використовували сплав колод річками, а далі їх розвозили гужовим транспортом.

На початок 1946-47 навчального року по школах області було 622 бібліотеки, в яких налічувалось 169 520 книжок. У більшості шкільних бібліотек було від 100 до 150 книжок. Школи у 1946 р. зовсім мало закупили літератури з огляду на мізерність бюджетних асигнувань на бібліотеки, а через бібліотечний колектор обслуговувалась лише 71 школа області.

Загалом у школах Чернігівщини працювало 9 376 учителів, з них 5 620 – у початковій ланці, 3 078 – у семирічній, 678 – у середній.²⁶ На кінець 1946 р. по області налічувалось 1 856 учителів, що не набули відповідної освіти. З цього числа навчалися заочно в педагогічних навчальних закладах 1 390 осіб.

На 1947-48 н.р. було заплановано розширення мережі шкіл до 1 231 з контингентом 258 309 школярів, з них 688 початкових (60 491 учень), 448

семирічних (130 545 учнів) та 115 середніх (67 273 учні).²⁷ Крім того, вперше після війни передбачалось відкриття трьох шкіл для дітей з вадами слуху та однієї з вадами зору. Як бачимо, стабільна тенденція до зростання кількості початкових і середніх шкіл у попередні роки доповнилася стрибком кількості семирічних. Але на заваді часто стояли об'єктивні чинники кількісного складу шкіл, особливо в селах та хуторах, оскільки відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР №2408 від 3 липня 1948 р. перетворення семирічних на середні школи та відкриття 8 класів дозволялося в містах при наявності не менше 35 учнів, а в сільській місцевості 30 учнів.²⁸

На початок 1948-49 н.р. навчанням у школах та інших навчальних закладах було охоплено 263 207 дітей шкільного віку області. Не відвідували шкіл 18 737 дітей, серед них 1 502 ніколи не навчались, 2 429 – не закінчили 4 класів, та 186 – 7 класів.²⁹ Фонди всеобучу були створені у всіх 42 районах області на суму 547 365 крб. Діяли вони при 650 школах із 1 237 шкіл області. Для дітей, що жили у віддалених місцях, було організовано, хоч і недостатньо, підвіз до школи. Його організували в 22 районах при 59 школах, внаслідок чого до шкіл підвозилось 1 211 учнів. Використовуючи фонди всеобучу, школи змогли надати значну допомогу сиротам, напівсиротам, дітям інвалідів Вітчизняної війни. Ця допомога надавалася шляхом забезпечення взуттям, одягом, організацією безкоштовних гарячих сніданків. Протягом 1 півріччя 1948-49 н.р. було надано допомогу одягом 4 765 дітям на суму 328 029 крб., взуттям – 2 557 дітям на суму 169 704 крб. Продуктами отримали допомогу 2 636 дітей. По області в школах працювало 17 їдалень, що обслуговували 9 118 учнів, та 330 буфетів, що забезпечували 121 155 учнів. Інтернати для учнів були створені при 13 школах на 193 місця. У 1948-49 н.р. фонд всеобучу в школах республіки становив 14 млн. крб. Потягом року понад 140 тис. учнів одержали з цього фонду матеріальну допомогу.³⁰

Усього по області до вечірніх шкіл було залучено 686 дітей. Багато з них переросли відповідні класи на 2-3 роки, тому їх навчання у масових школах було недоцільним. Із 1 237 шкіл області повністю здійснили закон про всеобуч, охопивши всіх дітей та не допустивши відсіву, 822.

План завезення підручників цього навчального року було виконано незадовільно. Школи були погано забезпечені навчальними посібниками з мови та літератури, арифметики, книгами для читання в молодших класах, підручниками з іноземної мови. Вкрай недостатньо також завозились і наочні посібники.

У 1948 р. необхідно було побудувати по області 14 шкіл і 116 будинків для учителів. Однак звели лише 7 шкіл та 47 квартир. На 1949 р. планували завершити будівництво розпочатих і забезпечити будівництво 160 нових квартир.

У 1948 р. XVI з'їзд Компартії України прийняв рішення про перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти і здійснення загальної освіти у великих промислових містах та обласних центрах. У 1950-51 н.р. у республіці було близько 13 тис. семирічних шкіл, що на 2 тис. перевищувало кількість семирічок у 1941 р.³¹

Для здійснення семирічної освіти по Чернігівській області необхідно було відкрити на базі 4-річних шкіл понад 90 нових семирічних.³² Новий навчальний 1949-1950 рік означився посиленою увагою до організації семирічних шкіл та реорганізації існуючих початкових. Але для здійснення загального семирічного навчання необхідно було здійснити ряд заходів:

1. Охопити навчанням усіх дітей, які не мали закінченої початкової освіти (1-4 класи), а це 181 807 дітей;
2. Перетворити 95 початкових шкіл на семирічні;
3. Побудувати методом народної будови 20 шкільних будинків на 50 класних кімнат та, крім того, пристосувати 70 нових класних кімнат при 52 школах області;
4. Електрифікувати до 15 серпня 25 середніх, 20 семирічних, 35 початкових шкіл;
5. Поповнити книжковий фонд на 453 200 крб.;

6. Радіофікувати 50 середніх та 120 семирічних шкіл;
7. Забезпечити відкриття при кожній середній школі їдальні, а при семирічній – буфету;
8. Організувати при 60 середніх школах та 20 семирічних майстерні по ремонту взуття для учнів.

З початку навчального року не було охоплено навчанням 2 500 дітей шкільного віку. По області 822 школи виконали закон про всеобуч, але лише по одному Чернігівському району залишилось не охоплено 108 дітей, з них тільки по с.Анісову – 26. Крім того, до 1 січня 1950 р. було допущено відсів 549 дітей.

Незадовільна ситуація складалася з успішністю. За перше півріччя по області не встигало 35 тис. учнів. Під час обласної наради активу працівників народної освіти заступник голови облвиконкому П.Цимбаліст відзначав: «Ми маємо по області понад 17 тис. другорічників, які будуть вчитись тоді, коли б могли працювати і приносити користь державі, крім того, додамо 13,5 тис. учнів, які отримали відстрочку розгляду їхніх справ на осінь. Таким чином близько 25 тис. учнів області будуть другорічниками».³³

У 1950 р., виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1950 р. за № 185 „Про заходи по забезпеченню загального навчання дітей з розладом слуху, мови, зору і розумового розвитку”, органами освіти було проведено облік дітей з фізичними вадами, яких було виявлено 580 осіб. Станом на 15 вересня 1950 р., навчанням у школах було охоплено 67 глухонімих дітей, в школах сліпих – 21 дитина, в школах дітей з розладом розумового розвитку – 41.³⁴ Крім того, за вказівками обласного відділу народної освіти районні відділи забезпечили проведення обліку молодих людей, що працювали в колгоспах і не мали відповідної освіти. У результаті проведеної роботи було сформовано 325 окремих класів, з них 137 комплектів, у яких навчалось 4 394 учні. Але вже на кінець 1950 р. кількість класів зменшилась до 307 і 3 727 учнів у них.³⁵ Розбіжність між показниками пояснюється вибуттям учнів перш за все до шкіл ФЗН – 359, а також призовом на службу до лав Збройних сил – 133, виїздом – 79, хворобою – 36. 60 учнів не відвідували школи без поважних причин.

Після реалізації всіх організаційних заходів загальна кількість шкіл в області у 1950 р. становила 1 237, з них початкових – 633, семирічних – 487, середніх – 117, в яких навчалось 267 103 учні.³⁶ Як бачимо, хоч за кількістю шкіл в області майже підійшли до довоєнного періоду, все ж число початкових шкіл значно домінувало в цій статистиці. Поряд з цим наголосимо, що виконання закону про загальне обов'язкове навчання проходило вкрай незадовільно. Станом на 25 березня 1951 р., по області не навчалось 1 373 дітей.³⁷ Загальноукраїнський показник охоплення дітей шкільного віку на цей час становив 6,8 млн.чол., що перевищувало довоєнний рівень.³⁸

Принагідно зазначимо, що капіталовкладення в освіту Чернігівської області за першу повоєнну п'ятирічку становили 11 482 тис. крб. У той же час аналіз структури видатків на будівництво шкіл свідчить про збільшену увагу держави до міських шкіл – 6 178 тис. крб. на будівництво міських шкіл і 5 304 тис. крб. сільських³⁹, і це при тому, що 88% шкіл і 68% учнів знаходились у сільській місцевості.⁴⁰ Загалом за першу повоєнну п'ятирічку на розвиток системи освіти з держаного бюджету було виділено 258,8 млрд. крб. Але звернемо увагу на той факт, що колгоспи знову забезпечували значну частину фінансування, оскільки відрахування на культурні потреби селян становили за п'ятирічку 2758,3 млн. крб.⁴¹ Будівництво шкільних приміщень на кошти колгоспів розгорнулось у селах Горлівка Куликівського, Горбове Новгород-Сіверського, Городище Коропського районів та ін.⁴²

Крім того, відзначимо, що державна політика після війни у питанні функціонування дошкільних виховних закладів зовсім не змінилася. На момент завершення першої повоєнної п'ятирічки в районах області діяли 38 дитсадків системи Міносвіти – по одному на район без М.-Коцюбинського, Прилуцького,

Семенівського, Холминського та Чернігівського районів. У Чернігові їх було 3, Ніжині – 4, Прилуках – 2. Загалом у них перебувало 1 860 дітей. У той же час постійно діючих дитсадків у сільській місцевості не було зовсім. Колгоспні, сезонні дитсадки періодично організовувались лише у 639 колгоспах.⁴³ Догляд за дошкільнятами покладался на людей старшого віку, котрі вже не залучались до колгоспних робіт.

Згідно з народногосподарським планом на 1950-51 рр., по області повинно було працювати 1 243 школи. За планом підготовки шкіл до нового навчального року передбачалось провести капітальний ремонт у 111 школах та поточний – у 1 132. Фактично капітально було відремонтовано 239 шкіл та поточно – 1 004. Аналіз даних про забезпеченість шкіл приміщеннями свідчить, що майже половина з них розташовувалась не в типових, а в пристосованих приміщеннях.⁴⁴ Для забезпечення класів до початку навчального року було виготовлено господарчим способом 3 934 парти проти плану 4 000. Також централізованим порядком було закуплено 4 564 парти проти плану 5 400. Але, як відзначали перевірки, якість парт Прилуцької меблевої фабрики та Ніжинської артілі „Деревообробник” тривалий час залишалася низькою. Для повного забезпечення стандартними партами для заміни нестандартних необхідно було близько 50 тис. шт.⁴⁵

У першому півріччі школи області були недостатньо забезпечені учнівськими зошитами. Так, з 1 вересня по 1 грудня 1950 р. жодного зошита для сільських шкіл не було завезено. Натомість олівці, пера, ручки, чорнило, гумки завозились майже безперебійно. На початок 1950-51 н.р. при школах області було організовано і функціонувало 1 223 бібліотеки із загальним книжковим фондом 550 460 екз. Украй мало було літератури для дітей, особливо для 1-4 класів. Виконання плану книгозабезпечення шкіл ледь сягало 40% від запланованого.⁴⁶ У 1950-51 н. р. загальний книжковий фонд шкільних бібліотек України становив 17 млн. примірників. У середньому кількість книжок в одній такій бібліотеці була меншою, ніж до війни.⁴⁷

Для здійснення загального семирічного навчання по сільській місцевості і розширення в містах десятирічного навчання планом шкільної мережі на 1950-51 н.р. було реорганізовано 24 початкові школи на семирічні, 12 семирічних – на середні. Всього за планом було передбачено по області 511 початкових шкіл і 131 середня школа. У цих школах передбачалося 9 953 класи 8 552 комплекти на 289 143 учні.⁴⁸ В зв'язку з цим вагомою залишалася проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами. На початок 1951 р. потрібно було 930 учителів різних предметів.⁴⁹ Проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами дещо розв'язувалась Чернігівським та Ніжинським учительським і педагогічними інститутами. За перші історичні роки лише Чернігівський інститут випустив 842 вчителі: з них 308 істориків, 423 мовники, 111 математиків.⁵⁰

Після перевірки та уточнення обліку дітей шкільного віку, станом на 5 вересня 1951 р., по області нараховувалось 292 108 дітей у віці 7-15 років. З цього числа навчалася в школах та інших навчальних закладах 277 061 дитина і не навчалось 15 047 дітей. Матеріальна допомога на цей час була надана 7 997 дітям на суму 524 025 крб., 2 098 учнів підвозили до шкіл. Для учнів 8-10 класів при 57 середніх школах були організовані інтернати на 1 028 місць. Із 1 243 шкіл області виконали закон про всеобщу 864 школи.⁵¹

У той же час, як відзначали перевірки, успішність по школах області залишалася низькою. Із 280 064 учнів у 1950 р. атестувалось 276 425, з них встигало 241 229, не встигало 35 166 учнів, відмінників нараховувалось 9 604. Найбільша неуспішність була з української, російської мов та арифметики.

Крім того, відзначимо, що 1950 р. став переломним у плані реорганізації та укрупнення ряду шкіл. Цю тенденцію можна пояснити розгорнутою в цей час кампанією по укрупненню господарюючих суб'єктів на селі – колгоспів. Так кількість початкових шкіл з 511 у 1950 р. зменшилась до 335 у 1953 р. Кількість семирічних також зменшилась відповідно із 601 до 514. Натомість число середніх шкіл зросло із 131 у 1950 р. до 288 у 1953 р. Загальний показник мережі шкіл

зменшився із 1 243 у 1950 р. до 1 137 у 1953 р.⁵² Заради об'єктивності зазначимо, що за цей же період спостерігаємо і зменшення контингенту школярів із 284 058 осіб у 1950 р. до 236 146 осіб у 1953 р.

Порівняння даних 1950 і 1953 рр. також свідчить про певне покращення освітнього рівня вчителів області. Так, вищу освіту у 1950 р. мали 2 122 учителі, у 1953 р. – 2 654, закінчили учительський інститут відповідно 3 436 і 4 163, навчалися у педучилищах 5 035 і 4 700, працювали із середньою освітою – 787 і 622, без освіти – 443 і 417 осіб.⁵³

Не зазнала жодних змін система дошкільного виховання. Кількість дитсадків системи Міносвіти досягла у 1953 р. 38, кількість же садків усіх відомств становила в області 72 заклади.⁵⁴ Цілком зрозуміло, що розташовувались вони в містах або існували в системі промислових підприємств.

Друга повоєнна п'ятирічка не стала переломною у системі видатків на капітальне будівництво шкіл області. Із виділених у 1950 – 1953 рр. 7,95 млн. крб. лєвова частка надійшла на будівництво міських шкіл. Сільські школи будувались, як правило, силами колгоспів або методом народної будови.

Як бачимо, у результаті проведених заходів до 1953 р. утвердилося семирічне навчання дітей, а починаючи з цього року в 39 містах – обласних і найбільших промислових центрах республіки – поступово вводиться загальна десятирічна освіта.⁵⁵ Але, незважаючи на спроби введення загальної десятирічної освіти, суттєвим гальмом в реалізації цього проекту була дія постанови РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. «Про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР та про зміну порядку призначення стипендій»⁵⁶. Згідно з нею плата в містах та селах визначалась у 150 крб. на рік. Для більшості селян це було суттєвим навантаженням на родинний бюджет, і, як наслідок, навчання переважної частини селянських дітей припинялось на сьомому класі. Дія цієї постанови тривала до 6 червня 1956 р., коли вона була відмінена. Як наслідок, у 1957-58 н. р. 60,6% учнів після закінчення неповної середньої школи продовжили навчання у восьмих класах.⁵⁷

Крім того, за перше післявоєнне десятиліття значно зросла кількість учителів, які мали вищу освіту, хоча цей відсоток ще був недостатнім. У 1956-57 н.р. у школах України працювало 24,3% учителів, котрі мали вищу освіту, тобто закінчили педагогічні інститути.⁵⁸ Випускники учительських інститутів, яких готували для роботи в семирічній школі, мали дворічний термін навчання і не вважались фахівцями з вищою освітою.

Суттєвим недоліком у розвитку освіти в сільських регіонах було покладення функцій матеріального забезпечення шкіл на колгоспи, які в силу власної матеріальної слабкості після окупації не могли виступати стабільним і надійним донором. Першочерговість виконання власних зобов'язань перед державою і, як наслідок, залишкові принципи подальшого розподілу, приводили до мінімальних відрхувань з бюджетів колгоспів на соціальні потреби і на освіту в тому числі.

Не можна не погодитись із суттєвими досягненнями в розвитку освіти на селі у післявоєнний час, але також відзначимо, що навіть на 1 червня 1955 р. в Чернігівській області було обліковано 944 неписьменних та 1 922 малописьменних.⁵⁹ Крім того, тривалий час залишалась актуальною проблема охоплення навчанням дітей шкільного віку, які проживали віддалено від шкіл, мали проблеми матеріального характеру або змушені були працювати в колгоспах як основні годувальники в родині.

1. ДАЧО. – Ф.Р.5197. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.73.

2. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.88.

3. ДАЧО. – Ф.Р.5197. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.72.

4. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.289. – Арк.16.

5. Народное образование в СССР / Под ред. И.А.Каирова, Н.К.Гончарова и др. – М.,1957. – 782 с., Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимина и др. – М.,1967. – 542 с.

6. Советская деревня в первые послевоенные годы 1946 – 1950.– М.,1978.– 510 с., Манаенков. А.И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946 – 1950 гг.) // Политическая история XX века.– 1991.–№12.
7. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965).– К.,1966.– 260 с., Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С. 80-97.
8. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.– К., 1966.– 98 с., Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії.– Ніжин, 2005.
9. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. – С.43.
10. Сушко А.А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943 – 1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук.– К.,1983.– 24 с., Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937 – 1954 рр.). Автореф. дис. канд. пед. наук. – К.,1995.– 24 с., Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917 – 1994). Автореф. дис. канд. пед. наук.– К.,1996.– 24 с.
11. Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917 – 1994). Автореф. дис. канд. пед. наук.– К.,1996.– С.17.
12. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії.– Ніжин, 2005.– С.283.
13. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.– К., 1966.– С. 39.
14. Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.– К.,1972.– С. 71.
15. Сушко А.А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943 – 1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук.– К.,1983.– С.17.
16. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.39. – Арк.186.
17. Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимины и др.– М.,1967.– С.339.
18. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965) / За ред. доц. С.А.Литвинова.– К.,1966.– С.195.
- 19.ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.711. – Арк.177.
20. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.76. – Арк.36.
21. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.2.
22. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.712. – Арк.5.
23. Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937 – 1954 рр.). Автореф. дис. канд. пед. наук. – К.,1995.– С.15.
24. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.15.
25. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.533. – Арк.28.
26. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.712. – Арк.37.
27. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.38.
28. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.285. – Арк.37.
29. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.763. – Арк.56.
30. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.– Т.8.– Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки).– К., 1979.– С. 128.
31. Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимины и др.– М.,1967.– С.340.
32. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.10.
33. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.57.
34. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.533. – Арк.29.
35. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.56-57.
36. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.7.
37. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.64.
38. Народное образование в СССР / Под ред. И.А.Каирова, Н.К.Гончарова и др. – М.,1957.– С.558.
39. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.1312. – Арк.41.
40. Манаенков. А.И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946 – 1950 гг.) // Политическая история XX века.– 1991.–№12.– С.30.
41. Советская деревня в первые послевоенные годы 1946 – 1950.– М.,1978.– С.477.
42. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С.84.
43. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1202. – Арк.1.
44. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.5-7.
45. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.795. – Арк.5.
46. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.138.

47. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) – К., 1999. – С.43.
48. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.795. – Арк.12.
49. ДАЧО. – Ф.Р.5036. – Оп.4. – Спр.381. – Арк.136.
50. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.– К., 1966. –С. 41.
51. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.795. – Арк.15.
52. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.47.
53. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.56-59.
54. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр.1624. – Арк.88-89.
55. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Историчні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С.85.
56. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 – 1973 гг.– М.,1974.– С.176.
57. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 – 1976) // Историчні дослідження. Вітчизняна історія.– Вип. 4.– К., 1978.– С.85.
58. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965).– К.,1966.– С.196.
59. ДАЧО. – Ф.Р.5065. – Оп.2. – Спр. 919. – Арк.108.

Статья посвящена изучению восстановительных процессов на селе в системе образования после фашистской оккупации Черниговщины. В материале проанализированы мероприятия власти по восстановлению сети школ и школьных библиотек, обеспечению учебных заведений педагогическими кадрами, шаги по охвату и сохранению ученического контингента, а также констатировано следствия этой политики и определены причины её неудач.

The article is dedicated to the village rebuilding processes in the education system after fascist occupation in Chernihiv region. The measures of authority as for the renovation of network of schools and school libraries, provision of educational establishments with teaching staff, steps as for the covering and preserving of pupils' contingent are analysed, the results of this policy are stated and reasons of failures are defined in this material.

ПЕРШІ СПРОБИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуті перші спроби колективізації сільськогосподарського виробництва в Чернігівській губернії. Мета дослідження зумовила системний аналіз широкого кола історичних джерел, насамперед архівних документів. Зроблено висновок про те, що намагання більшовиків у 1917 – 1921 роках масово впровадити колективні форми господарювання викликали спротив селянства.

Аграрна проблема завжди була важливою та невід'ємною для всіх епох розвитку нашої державності, від часу, коли виникло землеробство, і до наших днів. Гострі суперечки сучасних політиків щодо питання земельної власності переконують у тому, що без вивчення історії українського села неможливо зрозуміти сучасний стан суспільства та напрямки його перетворень. Отже, земельне питання має не лише історико-пізнавальний смисл, а може розглядатися й у площині практично-економічній.

У радянській історіографії соціалістичні перетворення були пріоритетною тематикою істориків-аграрників [1,2,3,4]. Окремі аспекти цієї теми розглядали і сучасні дослідники: І. Хміль [5], С. Кульчицький [6], Я. Малик [7] та інші. І все ж ряд проблем залишився невисвітленим або потребує переосмислення. У статті поставлено за мету дослідити причини, форми та методи усупільнення сільськогосподарського виробництва в Чернігівській губернії у 1917 – 1920 рр. Для цього необхідно розкрити проблеми виробничої діяльності колективних та державних господарств, з'ясувати економічну обґрунтованість їх створення з точки зору розвитку галузі, відносини з навколишнім селянством, що можливо лише за умов залучення місцевого матеріалу. Для розв'язання поставлених завдань залучено документи державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Напередодні революції територія Чернігівської губернії займала площу 52 398 км² (10,2 % території України). На 1 січня 1914 р. населення губернії становило 3131,5 тис. осіб [8, с. 11-13,18-20], з них 85 % – сільські жителі. За переписом 1917 року, загальний розмір земельного фонду губернії становив 3 509 628 дес. Селянське землеволодіння займало 75,7 % земельного фонду губернії (83,5 % орних земель), 17,3 % земель належало поміщикам (12,5 % орних земель). Інші землі перебували у власності дрібних приватних господарств (1,8 %), держави (2,8 %), церков і монастирів (1,1%), торгово-промислових товариств та установ (1,5 %) [9, арк. 36]. Отже, основна частина земель була в руках селянства, і площа його землеволодіння напередодні 1917 р. невпинно зростала за рахунок поміщицьких земель.

Однак при значному збільшенні селянського землеволодіння середня землезабезпеченість на господарство не зростала (близько 7 дес.), адже в цей же

час відбувався значний приріст населення і, як наслідок, утворення нових господарств. Із середовища середняків, найчастіше через розділи, виділялась величезна кількість малоземельних та безземельних наймитських господарств. На 1916 р. майже 40 % господарств мали менше 3 дес., в т. ч. безземельних – 18,3 % [10, с.8-9]. Вирішити проблему аграрного перенаселення за рахунок конфіскації поміщицьких земель в Чернігівській губернії було неможливо.

Необхідно взяти також до уваги, що поміщицькі посіви у порівнянні з селянськими складали структуру, безперечно, вищого рівня: яскраво виражене багатопілля замість селянського трипілля із значною питомою вагою незернових культур, а саме буряків та трав. Структура посівів у селянському господарстві зумовлювалася насамперед натурально-споживчими потребами. Крім того, поміщицькі посіви характеризувались вищою врожайністю порівняно з селянськими. Так, протягом 1904-1917 рр. врожай жита в селянських господарствах губернії був нижчим на 23,4 %, вівса – на 22,2 %, гречки – на 14,4 %, картоплі – на 7,5 % [11, с.8]. При цьому губернія не могла прохарчуватися власним хлібом. Взнявши мінімальні норми споживання хліба, було виявлено, що Чернігівщина потребувала щорічного ввозу більше 3 млн. пудів зерна [12, с.91].

Отже, стає зрозумілим, що ідеї перерозподілу всіх поміщицьких земель, що розпропаговані соціалістичними партіями серед селянства, були згубними для економіки краю. Це чітко усвідомлювали місцеві спеціалісти-аграрники [10, 13]. Видатний економіст О.В.Чаянов, який глибоко вивчав як умови сільськогосподарського виробництва в Російській імперії, ментальність селянства, так і західний досвід у цій галузі, вбачав єдиний можливий вихід з даної ситуації – розвиток усіх видів кооперації [14, с.76].

Перші паростки виробничої селянської кооперації з'явилися у Чернігівській губернії ще на початку ХХ ст. внаслідок малоземелля. В радянській історичній літературі факт існування таких господарств замовчувався. В Чернігівській губернії найвідомішими були Зазірківське та Воргольське товариства Глухівського повіту на орендованих землях поміщиків Скоропадського та Амосова. Так, товариство с. Зазірки з 1914 р. сплачувало 1200 крб. щорічно за 140,5 дес. землі, товариство с. Воргол – 715 крб. за 44 дес., розкиданих в п'яти ділянках. По суті, це були товариства із спільного обробітку землі та збору врожаю, усупільнення засобів виробництва не існувало, а господарювання велося методом відробітків кожним учасником певної кількості робочих днів. Незважаючи на такий примітивний спосіб ведення господарства, врожайність була удвічі більшою, ніж у селян [15, с.56].

Маючи інші мотиви, поміщик-філософ М.М. Неплюєв заснував Водвиженське трудове братство в Глухівському повіті, яке досягло відчутних успіхів як в господарській діяльності, так і у практичному впровадженні в життя ідей християнства. В товаристві застосовувалась колективна праця, були усупільнені засоби виробництва та споживання продуктів. При ньому працювали дві сільськогосподарські та початкова школи, лікарні, церква, крамниця та інші заклади. У розпорядженні братства було понад 16 тис. дес. землі. Товариством закладено 75 дес. садів з переробкою фруктів, засаджено соснами 1350 дес. піщаних пустирів, розпочав роботу лісопилний, кінний заводи та племінні розплідники, створено насінневе господарство, вдвічі збільшено виробництво спирту на виноробному заводі, збудовано три корівники на 500 голів худоби, 6 гуртожитків для 400 нових членів братства. Щорічні прибутки братства напередодні Першої світової війни становили 112 тис. крб. Отже, на Чернігівщині задовго до більшовицької влади існувала комуна, що збільшувала обсяги виробництва, піднімала рівень агрокультури та загальний рівень життя колективу [16, арк.20; 5, с.15,18]. Більшовики не були піонерами у цій справі.

У січні 1918 р. більшовицька влада здійснювала конфіскацію поміщицьких маєтків, намагаючись створити на їх місці культурні колективні господарства, як це передбачалось Декретом про землю (жовтень 1917 р.) і, особливо, законом

“Про соціалізацію землі” (від 27 січня 1918 р.) У Чернігівській губернії було створено дві артіль і комуни в с.Вертіївка Ніжинського повіту, Суразьку і Великоберезовську комуни та Іванівську артіль Новгород-Сіверського повіту, Попеньківську артіль Остерського, Іченську – Борзенського повіту, артіль с.Морозівка Кролевецького повіту.

Колективні господарства, створені в кінці 1917 – на початку 1918 року, були поодинокими і не встигли розгорнути діяльність. Частина з них створювалася з ініціативи поміщиків та орендарів з метою врятування маєтку від розподілу між селянами. Так, під прикриттям створеної безземельними бідняками “Бовинської трудової артілі” (х. Бовин біля Ічні) колишній орендар маєтку Маслов викупив землі у господаря, а після приходу до влади гетьмана Скоропадського оголосив ліквідацію колективного господарства [17, арк.79-80]. У величезній більшості селянство вимагало надання землі в індивідуальне користування, як і було їм обіцяно у Декреті про землю, який було прийнято з тактичних міркувань з метою отримання більшовицьким режимом соціальної опори серед найчисельнішої категорії населення.

Усуспільнення праці в сільському господарстві було невід’ємною стороною аграрної політики більшовиків, які в черговий раз прийшли до влади на Чернігівщині на початку 1919 р. Це засвідчило “Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”, прийняте ВУЦВК 26 травня 1919 р. Приватна власність на землю скасовувалася, а найголовнішим завданням земельної політики проголошувався не розподіл землі в індивідуальне користування, а перехід до колективного господарювання, тобто до радгоспів та колгоспів. Перший з’їзд рад Чернігівщини, який відбувся в квітні 1919 р., підтримав цей курс рішенням про створення 4-5 радгоспів у кожному повіті на землях колишніх поміщицьких маєтків [18, арк.89]. На відміну від Наркомзему, губернський земельний відділ надавав колгоспам не лише поміщицькі, а й селянські землі. У більшовицькій пресі постійно пропагувалося, що справедливо розділити землю між селянами неможливо, оскільки її в губернії мало, а через нестачу у бідняків тягла та реманенту земля рано чи пізно опиниться у багатіїв. Вихід, наголошувалося, єдиний – створення комун. Але часто беззмістовний характер агітації, її відірваність від реального становища підривали саму ідею переходу до колективного господарювання.

Завідувач губземвідділу С. Данилов доповідав про створення у 1919 р. у Чернігівській губернії 42 радгоспів на 14 тис. дес. землі. Крім цього, 3931 дес. землі займали радгоспівські сади, 525 дес. – городи, близько 200 дес. – дослідні поля. Таким чином, радгоспи на Чернігівщині в першій половині 1919 р. зайняли близько 5,7 % площ поміщицьких земель [19, арк.29,31; 18, арк.422]. На 1 липня 1919 р. земля була відведена також 87 колгоспам, загальна площа яких становила 10 209 дес. орної землі, або 3 % земель колишніх поміщиків [20, с.18-19]. Отже, радянські та колективні господарства зайняли в першій половині 1919 р. менше 9 % поміщицьких земель.

Проте заходи по відведенню навіть незначної кількості земель радгоспам стикалися з опором населення. Найбільший спротив чинило селянство Чернігівського повіту, де земельні органи влади спланували створити 9 радгоспів [19, арк.5]. Селянську протидію такій політиці очолювали ревкоми, комбіді, виконкоми рад селянських депутатів, які покликані були стати опорою більшовицької влади на селі. У відповідь на намагання створити радгосп у колишньому маєтку Товстоліса с. Кувечичі селяни розтягли з господарства все, що могли, випасали худобу в саду, ламали паркани, дерева і т.п. [21, арк.41,55,129]. В с. Смолегівка ревком виступив проти радгоспу – у квітні всі землі поміщика Щелканцева були зорані та засіяні селянами, економію пограбували. [22, арк.47-48,111,442]. Подібних прикладів можна навести безліч. Селянство сприймало створення радгоспів як відновлення поміщицького землеволодіння та панщини. Вимоги селян підтримували червоноармійці, що поверталися з фронту.

Особливість колгоспного будівництва 1919 р. полягала в тому, що колгоспи створювалися не шляхом усупільнення землі та знарядь праці індивідуальних селянських господарств, а на базі поміщицьких маєтків та їх інвентарю. Але навіть такі пільгові умови не спонукали селян об'єднуватись у колгоспи [20, с.19]. Випадки примусового утворення комун у травні 1919 р. у Стародубському та Кролевецькому повітах стали предметом спеціального засідання колегії губземвідділу [23, с.193-194]. У першій половині 1919 р. у Кролевецькому повіті було створено 25 колективних господарств [24, арк.2-4]. Логічно, що тут спостерігався найбільший спротив колгоспному будівництву з боку селянства, озлоблення проти комун висловлювали делегати повітового з'їзду рад у травні 1919 р. [25, арк.7,13] В анкеті реєстрації Синявської артілі Сосницького, Биринської артілі Новгород-Сіверського повіту та інших вказувалося на ворожість до них місцевого селянства [26, арк.18,120].

Телеграмою В. Леніна та С. Середи від 9 квітня 1919 р. засуджувалася практика примусового вилучення наданих селянам площ для організації радгоспів, комун та інших колективних об'єднань. Губземвідділ дивно прореагував на цю телеграму: було наказано вилучити з розподілу хутірські, відрубні та інші господарства, в яких застосовувалася багатопільна система, перетворивши їх у колгоспи з правом членства в них колишніх власників [27, арк.8]. Як бачимо, від закону до його реалізації дистанція великої довжини. Крім того, в першій половині 1919 р. місцевим органам влади було властиве намагання перетворити різні товариства, кооперативи, артілі у комуні, які відрізнялись найбільшим ступенем усупільнення засобів виробництва і споживання [20, с.19].

Реакція селян була протилежною: сільська рада с. Ольшаного Сосницького повіту оголосила перехід земель до радгоспу незаконним, оскільки маєток селяни поділили вже у 1918 р. А згодом озброєний загін селян напав на радгосп, викрав 14 коней, 27 тис. руб., в інструктора, який перебував у відрядженні, відібрали всю документацію та 5,5 тис. руб. [28, арк.52,82-83]. Пограбування радгоспів чинили й червоноармійські загони, підтвердженням чого є велика кількість документів. Таким чином, селянство Чернігівщини було одноставним у своїй неприязні до самої ідеї усупільнення виробництва в сільському господарстві, вимагали негайного розподілу всіх поміщицьких земель.

Однак основна частина колгоспів та радгоспів зберігала свої землі, незважаючи на неспроможність їх обробити через нестачу робочої худоби, реманенту, продовольства та фуражу. Так, у Городнянському повіті у першому півріччі 1919 р. з 4-х радгоспів діяв лише один (с. Пересаж). Інші не змогли засіяти поля власними силами, тому видавали їх в оренду селянам навколишніх сіл [29, арк.19-20,48]. З точки зору селянина, ситуація практично не змінилась: раніше на вкрай невігідних умовах він орендував землю у поміщика, тепер так само – у радгоспу. Окрім реманенту, тягла та насіння, радгоспам катастрофічно не вистачало робочої сили. Завідувач Нехаєвського радгоспу Сосницького повіту А. Тосенко повідомляв, що роботи в господарстві були призупинені, робітники маєтку вимагали неймовірної зарплати, а селяни сусідніх сіл боялися прийти через погрози нехаївців [30, арк.92,124]. Така ж ситуація склалась і в радгоспі Пересаж Городнянського повіту [31, арк.64,229].

Центральні органи радянської влади намагались вирішити питання шляхом сталої оплати праці. Наркомзем УСРР встановив оплату влітку 540 руб. на місяць та надбавку за позаурочні роботи (робочий день тривав 11 годин) – 140 руб., в зимовий час – 400 руб. та право отримувати продовольчий пайок за твердими цінами. Але встановленої зарплати багатодітній родині не вистачало навіть для оплати вартості продовольчого пайка [32, с.22]. В цей же час ринкові ціни на робочі руки в середньому по губернії становили 164 руб. в день косарю та 82 руб. жінці на збиранні сінокосів. При цьому протягом травня – липня ціни на робочу силу зросли втричі, а у порівнянні з минулим роком – у 4-5 разів [20, с.22]. У такій ситуації селянство не було зацікавлене працювати у радгоспах, хоч їм подекуди дозволили

тримати власне господарство [31, арк.209]. Посади завідувачів маєтків та їх помічників нерідко займали випадкові люди. Некваліфіковане керівництво, а головне зловживання були типовим явищем (в радгоспі Кувечичі Чернігівського повіту, Пересаж – Городнянського, Рихли – Кролевецького та ін.)

Становище колгоспів було не кращим. Колективні господарства у 1919 р. склалися в основному з безземельних та малоземельних селян, які розраховували на державну допомогу, не маючи ні тягла, ні реманенту у пограбованих поміщицьких економіях. На один колгосп пересічно припадало 77 їдців, з них 46 – працездатних, непрацездатні члени колгоспів становили близько 40 % колективів [підраховано за: 20, с.18-19]. За середніми величинами приховувалися економічні та політичні контрасти. Приміром, зразкова комуна “ІІІ інтернаціоналу” Новгород-Сіверського повіту, організована солдатськими вдовами, нараховувала 113 їдців, з них 61 працездатний, в т.ч. лише 5 чоловіків [33, арк.2], а Новгород-Сіверська релігійна чернецька община та садова артіль с. Бігач Седнівської волості Чернігівського повіту склалися із заможних селян та колишніх орендарів [34, арк.21; 35, арк.22]. Земвідділи припинили діяльність останніх, однак нерідко багатіям вдавалося прилучитися до садових та городніх артілей, щоб отримати державні пільги та уникнути продрозкладки. В. Качинський характеризував подібні дії як “захисний колективізм”, тобто засіб підстраховки заможних селян від розселення [36, с.65].

Надлишки продукції колгоспи повинні були здавати державі. Проте, незважаючи на державну матеріальну допомогу (2,5 млн. руб. в першому півріччі 1919 р.) [20, с.19], більшість з них не могла задовольнити навіть власні потреби у продуктах, і після збирання врожаю господарства намагалися саморозпуститись. Цьому протидіяв губземвідділ.

За даними урядової інспекційної комісії, кількість колективних господарств на Чернігівщині була найбільшою порівняно з іншими губерніями України, але вони виявилися нежиттєздатними. Артіль були міцнішими і стабільнішими, ніж комуни. Це насамперед пояснювалось різним соціальним складом колективів: у комуни об'єднувались лише бідняки та прийшле неземлеробське населення, а в артілі, товариства та виробничі кооперативи йшли й середняки. Ці господарства менше залежали від державної допомоги. Нестабільність комун, крім примусовості, спричинялась також впливом психологічного фактора – незвичкою до спільного побуту. Тому комуни інколи розпадались і за таких тривіальних мотивів, як “сварка баб” чи “приготування яєчні головою комуни потайки від інших членів” [37, арк.62-63]. Один з лідерів лівих українських есерів В. Блакитний у 1919 р. слушно зазначив, що комуна як форма колективного господарства не мала в Україні відповідного ґрунту, оскільки, на відміну від російських губерній, тут переважала не общинна, а подвірна форма землекористування. Натомість він вважав перехідною формою до соціалістичного господарства кооперативні пайові господарства [38, арк.2-3]. Досвід 1919 р. переконав, що різкий “стрибок у соціалізм” селянина через комуни виявився передчасним.

Слабкість матеріально-технічної бази, нестача робочих рук, спеціалістів були вагомими причинами невдач соціалістичного будівництва в сільському господарстві. Однак чи не найсерйознішою проблемою була психологічна неготовність суспільства до ідеї колективного ведення господарства. Сама влада вклала в цю ідею в основному фіскальні мотиви – бажання найлегшим способом нагодувати населення міст та промислових центрів. Селянство після століть нещадної експлуатації сприймало навіть невеличкі культурні господарства як намагання повернутися до кріпосного права за умови державної власності на землю.

Наступ денікінців на Чернігівщину в серпні 1919 р. і відступ радянських військ спричинили повний розвал радгоспів і колгоспів. Частинами Червоної Армії були реквізовані коні, молочна та робоча худоба забита на харчування, а хлібопродукти та фураж були вилучені опродкомом 12-ої армії [18, арк.422; 19, арк.29]. Реквізиції проводилися без письмових документів, які часто заміняла

зброя. Так, у Березні частини Червоного козацтва забрали коней, вози та зброю Глібовського радгоспу, пред'явивши документ у вигляді револьвера [21, арк.131; 27, арк.42]. Інші радгоспи Чернігівського повіту в селах Довжик, Білоцерківка, Кувечичі, Шибєринівка, Левоньки були розгромлені радянськими військовими частинами. Керівники радгоспів тікали ще при наближенні військових частин, прихоплюючи худобу та збіжжя [19, арк.5]. У Воздвиженській комуні Глухівського повіту (колишнє Воздвиженське трудове братство) радянські війська забрали сотні голів худоби, всі засоби пересування та інвентар, десятки тисяч пудів продовольства та фуражу [39, арк.8].

Усе, що залишилося після радянських ревізій, дограбували денікінці. Члени багатостраждальної Бовинської трудової артілі Борзнянського повіту, крім цього, відчули на собі денікінські нагаї. А колишній орендар Бовинського хутора Маслов, який вмів пристосовуватися як до радянської влади, так і до гетьманської, знайшов спільну мову і з денікінцями, забравши собі техніку, начиння будинків, худобу [17, арк.80-82]. Не стояло осторонь і місцеве населення. Так, Димерсько-Березинський та Жердовський радгоспи Остерського повіту були повністю пограбовані, а потім знищені селянами [40, арк.53]. Отже, в результаті зміни влади була остаточно знищена навіть слабка матеріально-технічна база радянських господарств.

Більшовицьке керівництво переглянуло аграрну політику в Україні, визнавши, що поразка радянської влади у 1919 р. спричинилася помилками в ній. В резолюції “Про радянську владу на Україні”, прийнятій VIII конференцією РКП(б), вказувалося, що радянські і колективні господарства слід створювати, лише зважаючи на інтереси селянства. Закон Всеукрревкому “Про землю” (від 5 лютого 1920 р.) зобов'язував землі радгоспів передати в користування безземельних та малоземельних селян, крім тих, що за їх згодою залишались у вигляді показових господарств. Після цього більшість радгоспів Чернігівщини була ліквідована з наступним розподілом серед селянства, площа інших скорочувалася нерідко до абсурдних розмірів – 8-9 дес. землі.

Досить часто губземвідділ та повітові земельні відділи залишали землі під культрадгоспи попри спротив селянства, яке продовжувало боротьбу шляхом крадіжок та потрав [25, арк.36,47]. Так, у березні – квітні 1920 р. Димеро-Березинське господарство Остерського повіту (45 дес.) зазнавало мало не щоденних пограбувань: було викрадено 4 плуги, колеса, двері, упряж, діжки, відра і т.п. [41, арк.54]. Отже, місцеві органи влади діяли всупереч радянському аграрному законодавству. В результаті на кінець 1920 р. залишилося 33 радянські господарства, площа яких (3928 дес.) скоротилася на 72 % порівняно з 1919 р. [19, арк.45; 44, арк.4]. Однак культрадгоспи були у жалюгідному стані, використовувалась навіть праця дезертирів та ув'язнених будинку примусових робіт.

Питання колгоспного будівництва в законі Всеукрревкому “Про землю” було обійдене, телеграфно рекомендувалося створювати колгоспи лише у формі трудових товариств, а не комун. Отже, термін “комуна” вилучався з офіційного лексикону, оскільки викликав відразу більшості населення.

Дії Городнянського повітземвідділу були радикальними: ліквідовано 12 артілей та 1 комуна. Рішення мотивувалось тим, що “члени цих колективів належали, головним чином, до неземлеробського елементу, не були проникнуті духом колективізму та об'єднались не через моральний потяг один до одного, а переслідуючи матеріальні вигоди” [42, арк.57]. Була ліквідована I Новгород-Сіверська трудова артіль на колишніх землях поміщика Жадкевича, оскільки наслідком її діяльності стало “захарачення культурної ділянки та відразливий приклад для оточуючого населення” [26, арк.116-117]. Волосні земельні відділи теж нерідко захищали інтереси місцевого населення, завжди готового переділити між собою колгоспні землі, як у випадку із згадуваною вже Бовинською трудовою артіллю, що занедбала господарство. Артіль складалась переважно з міських

ремісників та торговців, які, за словами селян, не вміли прив'язати борону до коня. Члени артілі скаржилися, що найкращі землі забрали завідувач волземвідділу та спиритний Маслов. Губземвідділ став на бік колгоспу, виділивши йому на початку 1921 р. весь хутір площею 120 дес. землі [17, арк.79-82].

На кінець 1920 р. в губернії існували 3 комун та 16 товариств спільного обробітку землі [19, арк.45]. В їхньому користуванні залишилося 2632 дес. землі, що на 74 % менше, ніж у 1919 р. [20, с.18-19; 19, арк.45]. Висновок про становище колективних господарств можна зробити словами самого керівника більшовицької партії В.І. Леніна наприкінці 1920 р.: “Я знаю, що колгоспи ще настільки не налагоджені, в такому жалюгідному стані, що вони виправдовують назву богаділень” [43, с.180].

Чи не єдиним господарством, що могло забезпечити велику кількість їдців та віддати частину продукції державі, було Воздвиженське братство. В комуну воно було переіменоване у 1919 р., зберігши релігійний уклад життя, під контролем рідних сестер засновника братства Марії Уманець та Ольги Неплюєвої. Керувала комуну виборна рада, а найважливіші питання вирішувались загальними зборами. При наступі А. Денікіна господарство було пограбоване, але за допомогою губземвідділу пододало чергову руйнацію. В 1920 р. коммуна нараховувала більш як 600 їдців на 1000 дес. землі, продовжувала опікуватися трьома школами, успішно виконала розкладку, допомагала сусіднім селянам [44, с.2]. Таким чином, пройшовши через ревізії періоду Першої світової війни, набіги партизанських загонів 1918 р., погроми при наступі денікінців, Воздвиженське братство продовжувало свою господарську діяльність, щоразу відновлюючись. М. Неплюєв, а пізніше його сестри змогли значно підняти рівень свідомості селянства, намагались виховувати його на високих ідеалах, що не могло не відобразитись на результатах господарської діяльності.

Колективні та радянські господарства, які у підсумку склали невелику питому вагу в губернії, не стали зразком соціалістичного ведення господарства; навпаки, на наш погляд, вони повинні були відігравати першочергову кон'юнктуру роль – забезпечувати державу продовольством, а тому насадження ідеї усупільнення праці привело до втрати більшовиками влади в Україні та зокрема на Чернігівщині наприкінці 1919 р. В умовах знищених продуктивних сил, без допомоги держави сільському господарству (навпаки, держава з сільського господарства витискувала засоби до виживання) утопічні комуністичні гасла та форми колективного землекористування не зустріли підтримки селянства. Проте більшовицька партія винесла урок з попередньої поразки і тактично змусила була піти назустріч селянським вимогам, повертаючись до есерівської програми соціалізації землі, яка була закладена ще в Декреті про землю 1917 р. Таким чином, радянській владі не вдалося підтримати відносно високу культуру поміщицьких маєтків за допомогою усупільнення праці, і партійне керівництво змушене було тимчасово відмовитись від своїх доктринальних ідей.

1. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні. (1917 – 1920 рр). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 152 с.

2. Головач Ф.В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР (жовтень 1917 р.– червень 1921 р.) – К., 1982. – 135 с.

3. Зеленин І.Е. Совхозы в первое десятилетие Советской власти 1917 – 1927гг. – М., 1972. – 392 с.

4. Чмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине 1917 – 1929. Очерк истории. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 320 с.

5. Хміль І.В. Під гаслом комуні (аграрна політика РКП (б) у 1919 році / НАН Укр., Ін-т історії Укр. - К., 2002. – 90 с.

6. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928 рр). – К.: Основа, 1996. – 396 с.

7. Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919 – 1920 рр.), НАН Укр. – Львів: ЛДУ, 1996. – 268 с.

8. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995.
9. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.5. – Спр. 1а.
10. Бар Г. Эволюция землевладения Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - №3-6. – С.5 – 15.
11. Королев А. Полевая продукция Черниговщины // Бюллетень Губстатбюро. – 1923. - № 1-2. – С.5-12.
12. Ирнин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края.– Чернигов: Изд-во Совета кооп. съездов Чернигов.губ., 1919.–156 с.
13. Костров Н. Состояние крестьянского сельского хозяйства Черниговской губернии в 1921 г. // Бюллетень Губстатбюро. – 1922. - №1.- С.1- 6.
14. Чайнов А. Краткий курс кооперации. – М., Центральное Товарищество “Кооперативное издательство”, 1925. – 80 с.
15. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине: В 2-х выпусках. Вып. 1. Уравнительный раздел земли. – Х.: Держ. вид-во України, 1922. – 106 с.
16. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 568.
17. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 561.
18. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 1.
19. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 43.
20. Вестник Черниговского губернского земельного отдела.–1919. - №15–16.
21. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 74.
22. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 31.
23. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919).Зб. док. і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– 764 с.
24. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 559.
25. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 1061.
26. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 570.
27. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 2.
28. ДАЧО. – Ф.Р-506. – Оп.1. – Спр. 19.
29. ДАЧО. – Ф.Р-504. – Оп.4. – Спр. 3.
30. ДАЧО. – Ф.Р-506. – Оп.1. – Спр. 28.
31. ДАЧО. – Ф.Р-504. – Оп.1. – Спр. 26.
32. Вестник Черниговского губернского земельного отдела.–1919. - № 9-10
33. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 593.
34. ДАЧО. – Ф.Р- 4563. – Оп.3. – Спр. 5.
35. ДАЧО. – Ф.Р-507. – Оп.1. – Спр. 92.
36. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине: В 2-х выпусках. Вып. 2. Обобщение сельского хозяйства. – Х.: Госиздат. Украины, 1923. – 110 с.
37. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.21.
38. ЦДАГО України. – Ф.43. – Оп.1. – Спр.40.
39. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 38.
40. ДАЧО. – Ф.Р-505. – Оп.1. – Спр. 35.
41. ДАЧО. – Ф.Р-503. – Оп.1. – Спр. 600.
42. ДАЧО. – Ф.Р-504. – Оп.1. – Спр. 13.
43. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.42. Ноябрь 1920 – март 1921 гг. – М.: Госполитиздат, 1963. – 606 с.
44. Селянська правда. - 1921. – 19 лютого.

В статье рассмотрены первые попытки коллективизации сельскохозяйственного производства в Черниговской губернии. Цель исследования обусловила системный анализ широкого круга источников, прежде всего архивных документов. Сделано вывод о том, что попытки большевиков в 1917 – 1921 годах массово внедрить коллективные формы хозяйствования вызвали сопротивление крестьянства.

First steps of collectivization of agricultural industry in Chernihiv province are viewed in the article. The objective of the research put conditioned the historical sources systematic analyses of wide range, especially archives documents. The conclusion was drawn that in 1917 – 1921 years Bolsheviks' steps to introduce mass collective forms of managing were resulting in peasants' opposition.

Олексій Мітеров

ДИНАМІКА СЕЛЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті розглядаються основні напрямки розвитку та динаміка селянського приватного землеволодіння, визначається його місце у суспільному процесі перерозподілу земельної власності з урахуванням регіональних особливостей прояву зазначених процесів.

Серед основних чинників виробничої бази селянського господарства – землі, худоби, будівель та сільськогосподарського реманенту – саме земля була головною складовою, оскільки основним заняттям селян Чернігівської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було землеробство, а аграрний устрій зберігав усю строкатість місцевого колориту та норм звичаєвого права у сфері поземельних відносин, що утруднювало їх реформування та регулювання.

Питанням селянського землеволодіння і землекористування присвячено значну кількість робіт як у межах всієї Росії та України¹, так і на рівні Чернігівської губернії². Основна увага дослідників була зосереджена переважно на констатації змін у землеволодінні окремих категорій власників у той чи інший проміжок часу пореформеного періоду, що залишало поза увагою внутрішню динаміку цього процесу³. Постійні намагання селянства вирішити питання продовольчого забезпечення за рахунок мобілізації власних внутрішніх ресурсів не давали будь-яких помітних результатів з багатьох причин, основними з яких були черезсмулля, дрібноземелля, далекоземелля, низька культура землеробства, зниження родючості землі через її надмірну експлуатацію. Ці негативні чинники призводили до гострого малоземелля, яке постійно посилювалося через зростання населення.

Дана стаття являє собою спробу дослідити основні напрямки розвитку та динаміку селянського приватного землеволодіння, показати особливості його мобілізації та місце у суспільному процесі перерозподілу земельної власності, визначити регіональні особливості прояву названих процесів.

Панування трипільної системи землеробства, низькі врожаї, постійний земельний голод змушували селян шукати всякі можливі джерела розширення посівних площ. До активно використовуваних сільськогосподарських угідь долучались наявні у наділах непридатні, цілинні, нерозорані землі, пасовища, луки та лісові масиви. Як відзначав, порівнюючи способи землеволодіння, О. Русов: „... якщо землі належать великій сільській громаді, то у такому випадку значний простір їх буде зайнятий дворами членів громади; ліси, якщо і були такі раніше, майже усі будуть вирубані, розкорчовані та перетворені на угіддя, які дадуть прибуток у ближчому майбутньому після затрат праці, ніж може давати ліс, тобто в орні поля та сінокоси”⁴. У виступі на засіданні підсекції статистики ХІІ з’їзду російських природознавців та лікарів відзначалось про зменшення площі лісів

© Мітеров Олексій Йосипович – старший викладач Українсько-Російського інституту (філії) Московського державного відкритого університету в м. Чернігові.

Чернігівської губернії на 32 %: з 932 тис. дес. у 1887 р. до 636 тис. дес. у 1905 р.⁵ Якщо у 1887 р. селянським громадам належало 166 тис. дес. лісу, то у 1905 р. лише 59 тис. дес. Частка селянського володіння у загальному обсязі лісів губернії з 1887 р. по 1905 р. впала з 17,8 до 9,3 %⁶.

Питання про відносну достатність або недостатність землі у селян має багату історіографію. Поререформений період постійно був у полі зору дослідників. Спроби визначити розмір земельної ділянки, необхідної для забезпечення селянського господарства, здійснювались багато разів. Відомий статистик Ю. Янсон приймав за норму для господарства 8-10 дес.⁷ За розрахунками М. Семенова, автора „Керівництва до управління маєтком”, селянам необхідно мати на тягло 8,5 дес. корисної землі або 3,6 дес. на ревізку душу (садиба, сінокіс, конопляники й оранія), що при середньому врожаї забезпечувало рівно стільки, скільки потрібно було на продовольство – по дві чверті жита (17 пудів) на їдока⁸. Л.В. Ходський пропонував прийняти за робочу норму селянської земельної власності середній наділ колишніх державних селян в кожній окремій місцевості⁹. П.Г. Риндзюньський вважав, що наділ, достатній для задовільного існування сім'ї, дорівнював 15 дес.¹⁰ Дослідник М.А. Якименко мінімальним наділом для ведення господарства вважав 3-6 дес.¹¹, П.А. Зайончковський – понад 6 дес.¹², Д.А. Тарасюк – 12 дес.¹³ Російський учений В.Г. Тюкавін стверджував, що нормою селянського наділу для Європейської Росії треба вважати 9 дес.¹⁴ Відомий український історик М.Н. Лещенко доводив, що в конкретних соціально-економічних умовах кінця ХІХ – початку ХХ ст. на Чернігівщині бюджет селянського господарства міг бути бездефіцитним при наявності не менше 7 дес. землі¹⁵.

Розбіжності у визначенні розміру земельної ділянки викликані принциповими особливостями регіонів за якістю ґрунту, рівнем сільськогосподарського виробництва, характером кліматичних відмінностей навіть у межах однієї губернії. За розрахунками статистичного відділення Чернігівського губернського земства у 1886 р. прибутковість десятини землі у Конотопському повіті (11,62 руб.) у 4,4 разу перевищувала прибутковість десятини у Суразькому повіті (2,65 руб.)¹⁶. Середня прибутковість десятини землі в губернії становила 4,95 руб.

Система надільного землеволодіння склалася після втілення у життя положень селянської реформи 1861 р. та Закону від 24 листопада 1866 р. „Про поземельний устрій державних селян у 36-и губерніях”. Обмеження у праві користування, володіння та розпорядження надільною землею переслідували декілька цілей. В економічному плані вони повинні були зберегти шар дрібних виробників, які давали значну кількість сільськогосподарської продукції, та забезпечити робочою силою поміщиків. У соціальному відношенні надільні землі розглядалися як засіб проти розшарування села, пролетаризації селянства. В політичному – мали забезпечити самодержавству консервативну опору у вигляді дрібних виробників. Усі зазначені цілі були несумісні з „філософією” приватної власності як такою¹⁷.

Досліджуючи розмір та характер землеволодіння селян Чернігівської губернії, слід мати на увазі певні труднощі, що виникають через ряд обставин: по-перше, це відсутність у більшості джерел точних, сталих даних відносно всіх категорій селян – колишніх кріпосних, колишніх державних та козаків. У матеріалах перепису 1877 р. сільські громади були розподілені на такі групи: селян колишніх державних та колишніх кріпосних, останні, в свою чергу – на селян-власників (тих, що почали сплачувати викупні платежі, та селян-тимчасовозобов'язаних, у яких мирові угоди про викуп землі ще не були оформлені. Громади козаків було прираховано, найвірогідніше, до громад колишніх державних селян, хоча козаки володіли спадковою землею, а не наділом на ревізку душу¹⁸.

По-друге, у Чернігівській губернії, віднесеній для реалізації вимог указу від 24 листопада 1866 р.¹⁹ до четвертої групи з особливо складним характером землеволодіння, затягнувся процес отримання власницьких записів та визначення викупних платежів²⁰, що гальмувало визначення точної кількості надільної землі у колишніх державних селян.

По-третє, це складність у визначенні розмірів суто козацького землеволодіння. П. Червінський вказував на практично непереборні труднощі, з якими довелося зіштовхнутися²¹. До основних труднощів він відносив: 1) власник, який мав частину землі у черезсмужному володінні і частину у відрубному, за прийнятою у межевих закладах практикою записувався відповідно до кількості володінь. При наявності, наприклад, у селі Куликівка Чернігівського повіту 8 відрубних та 676 черезсмужних володінь, щоб звести землі в одне селянське володіння, треба в експлікації 676 імен передивитися 8 разів; 2) козацьке землеволодіння було переплутане між різними дачами. У селі Салтикова Дівиця того ж повіту з 158 козаків-землевласників 27 (16 %) проживали в інших селах, у Куликівці – 98 з 575 (17 %); 3) кількість черезсмужних ділянок, як правило, була і кількістю володінь, яка не збігалася з кількістю власників. У Куликівці налічувалося 477 володінь на 207 дворів, у Салтиковій Дівиці – 153 на 114²².

По-четверте, дослідження процесу модернізації поземельних відносин передбачає розгляд кількісних змін у землеволодінні. При цьому необхідно враховувати, що кількість надільної землі за роки, що слідує після її отримання, „зростає не стільки за рахунок прирізків за рішеннями уряду, скільки за рахунок збільшення оподаткованої поземельним податком площі землі, що вже була у користуванні селян (лісові розчистки, займанки і т.ін.)”²³. Зіставляючи дані переписів 1877, 1887 та 1905 рр. (Таб. 1), ми бачимо зростання надільної землі майже на 24 %, або на 446172 дес., що викликає сумніви у достовірності даних по надільному землекористуванню, особливо за 1877 р., навіть беручи до уваги умовність надільного землеволодіння у козаків.

Таблиця 1²⁴

Надільні землі селян Чернігівської губернії, за даними поземельних переписів 1877 р., 1887 р., 1905 р.

Кількість надільної землі (дес.)			Зростання у дес. / %		
1877 р.	1887 р.	1905 р.	1877 р. до 1887 р.	1887 р. до 1905 р.	1877 р. до 1905 р.
1883037	2215494	2329209	332457 / 17,7	113715 / 5,1	446172 / 23,7

Таблиця 2²⁵.

Розподіл землі за уставними грамотами по повітах губернії*

Повіт	Ревізьких душ, які отримали землю	Садібна земля (дес.)	Земля інших угідь (дес.)	Всього землі (дес.)	Середн. наділ на ревіз. душу (дес.)
Кролевещкий	10550	1899	31465	33364	3,2
Сосницький	15381	4046	43257	47303	3,1
Городнянський	16917	4461	44889	49350	2,8
Глухівський	14786	3010	39037	42047	2,8
Чернігівський	9952	2601	24156	26757	2,7
Остерський	3349	963	6521	7484	2,2
Борзнянський	7443	1458	14287	15745	2,1
Козелецький	12889	2938	23065	26003	2,0
Ніжинський	10277	2005	16676	18681	1,8
Конотопський	12392	2004	19513	21517	1,7
За Великоросійським положенням:					
Мглинський	19574	6644	73669	80313	4,1
Суразький	26963	6058	107102	113160	4,2
Новозибківський	25691	6472	99256	105728	4,1
Н.-Сіверський	18954	5878	66096	71974	3,5
Стародубський	27490	6900	54894	61794	3,2
Разом	225236	57337	663883	721220	3,2

* До таблиці не увійшли селяни, що отримали дарчі наділи, та ревізькі душі, що не користувалися землею під час кріпосного права (колишні дворові).

Земля, відведена колишнім поміщицьким селянам, розподілялася нерівномірно (Таб. 2). Найбільше землі отримали селяни Мглинського, Суразького, Новозибківського та Новгород-Сіверського повітів – від 4,2 до 3,5 дес., найменше – у Конотопському, Ніжинському, Козелецькому, Борзнянському та Остерському повітах – від 1,7 до 2,2 дес.

Закон „Про поземельний устрій державних селян в 36-и губерніях” закріплював за громадами державних селян усі землі, що перебували в їхньому користуванні. Землею наділялися саме сільські громади, незалежно від форми землекористування – общинного чи подвірного. У місцевостях, де землі державних селян не були відмежовані від тих, що залишались у розпорядженні казни, розміри наділів визначались відповідно до фактичного користування, але не більше 8 дес. для малоземельних місцевостей²⁶.

Таблиця 3²⁷.

Надільні землі колишніх державних селян Чернігівської губернії, за даними губернського управління державних маєностей на 1895 р.

Повіт	Надільної землі у громад (дес.)			Поселень	На ревіз. душу (дес.)
	У своєму повіті	У сусід. повітах	Разом		
Суразький	101494,4	372,3	101866,7	65	6,6
Мглинський	9157,6	1,4	9159,0	101	5,3
Стародубський	17554,9	515,2	18070,1	90	5,3
Новозибківський	58387,8	5,6	58393,4	85	5,9
Городнянський	65627,9	90,6	65718,5	141	6,7
Чернігівський	77949,8	622,2	78572,0	167	6,4
Сосницький	33171,0	287,3	33458,3	105	4,7
Н.-Сіверський	54713,9	113,3	54827,2	58	5,5
Глухівський	36446,0	1,5	36447,5	67	4,5
Кролевецький	22493,8	405,4	22899,2	58	3,6
Конотопський	31973,0	725,8	32698,8	88	4,0
Борзнянський	22783,3	827,7	23611,0	66	5,8
Ніжинський	15103,3	269,6	15372,9	68	3,6
Козелецький	12246,9	1075,7	13322,6	114	3,8
Остерський	173818,9	148,3	173967,2	156	6,7
Губернія	732922,5	5461,9	738384,4	1429	6,4

У 1895 р. Чернігівське губернське управління державних маєностей розробило остаточні зведені дані по кількості земель, що надійшли у наділ сільським громадам колишніх державних селян. Таблиця 3 містить дані не тільки про придатні землі, що підлягали обкладенню податком, а взагалі усі, що належали державним селянам, до того ж отримані за результатами інструментальної зйомки, що робить їх найбільш достовірними²⁸.

Середні розміри землеволодіння селян Чернігівської губернії

Повіт	на 1 двір у 1894 р. (дес.)			на 1 наявну душу обох статей у 1894 р.(дес.)		
	козаків	держ. селян	поміщ. селян	козаків	держ. селян	поміщ. селян
Суразький	13,0	11,5	7,6	2,1	1,9	1,2
Мглинський	10,5	8,9	7,6	1,7	1,4	1,3
Стародубський	10,0	11,7	6,8	1,7	1,7	1,3
Новозибківський	11,9	9,6	6,0	2,6	1,8	1,2
Городнянський	11,3	10,4	4,8	2,2	1,9	0,8
Чернігівський	7,3	12,5	4,3	1,2	2,1	0,7
Сосницький	8,0	9,5	4,8	1,7	1,8	0,9
Н.-Сіверський	9,4	8,4	6,6	1,8	1,7	1,1
Глухівський	10,8	5,7	5,1	1,9	1,0	0,9
Кролевецький	7,2	8,8	5,5	1,3	1,7	1,0
Конотопський	7,8	12,6	2,7	1,4	1,9	0,5
Борзнянський	8,1	11,5	3,8	1,7	1,8	0,8
Ніжинський	8,2	9,8	2,6	1,8	2,5	0,5
Козелецький	8,3	5,6	3,1	1,9	1,1	0,6
Остерський	8,6	9,6	3,6	1,8	2,0	0,7
Губернія	8,6	9,9	5,3	1,7	1,8	0,9

Спадкове землеволодіння козаків Чернігівської губернії було найбільшим у порівнянні з іншими категоріями селян. Воно сягало близько мільйона десятин, або майже 39 % усього селянського землеволодіння і близько 21 % території губернії. Найбільше козацької землі було у південних повітах – Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, найменше – у північних – Суразькому, Новозибківському, Новгород-Сіверському³⁰. Втім, саме у північних повітах – Суразькому, Новозибківському, Городнянському та Глухівському припадало найбільше землі на один козацький двір (відповідно 13,0; 11,9; 11,3 та 10,8 дес.) та на одну наявну душу обох статей (2,1; 2,6; 2,2 та 1,9 дес.) (Таб. 4).

Для пореформеного часу характерним було зростання селянського населення, що загострювало проблему землезабезпеченості. Незважаючи на різні заборони, швидко збільшувалась кількість селянських дворів. У Чернігівській губернії з 1877 по 1905 рр. кількість селянських дворів зросла у півтора разу – з 249029 до 367369³¹. При цьому середній розмір наділу скоротився з 7,6 дес. до 6,3 дес., або на 17,1 %³².

Враховуючи те, що земля була розподілена між господарствами нерівномірно, середні показники наділу на двір носять досить умовний характер. У 1905 р. на групу з розміром наділу на двір 0-5 дес. припадало 31,1 % землі, на групу з 5-10 дес.

– 58,4 %, на групу з 10-15 дес. – 14,7 %, на групу більше 15 дес. – 5,8 %. Основна маса дворів володіла наділом 4-5 дес., а найбільше землі концентрувалось у групі 8-9 дес.³³.

Під час переписів 1877 та 1905 рр. відомості про середній розмір наділу збирались не окремо по кожному двору, а по цілих сільських громадах³⁴. Тому робити висновки про ступінь економічної диференціації селянських господарств і про справжній розподіл землі між окремими їх групами на основі даних про розподіл землі, тим більше лише надільної, не можна, можливо лише приблизно встановити рівень забезпеченості селян землею й орієнтовно визначити кількість малоземельних і багатоземельних дворів.

Розширення землеволодіння селян проходило за рахунок приватних земель. Площі придбані селянами землі зростали досить значними темпами. У 1877 р. вони становили 55116 дес., з яких 52788 дес. було у власності 7263 господарів, а 2328 дес. припадало на 44 громади³⁵. Разом з надільною землею селяни володіли 1938153 дес., або 50,9 % усього земельного фонду губернії. У 1887 р. налічувалось уже 18578 приватних селянських володінь з 274589 дес. землі³⁶. За десять років кількість селян-власників зростає у 2,6 рази, а кількість приватної землі збільшилась у 5,2 рази. У 1894-1895 рр. придбана у власність селянами земля становила 11,7 % від кількості усієї селянської землі (Таб. 5).

Таблиця 5³⁷.

Земельна власність селян Чернігівської губернії у 1894-1895 рр.

Повіт	надільна земля селян та спадкова козаків (дес.)	землі спільного володіння (дес.)	земля, придбана у власність (дес.)	Разом (дес.)	% придбані землі
Суразький	232627,8	3748,2	11749,2	248125,2	5,9
Мглинський	161419,1	5510,7	28629,4	195559,2	17,7
Стародубський	148778,3	2461,7	16908,7	168148,7	11,4
Новозибківський	170832,1	7147,6	16566,8	194546,5	9,7
Городнянський	148862,6	5668,7	39689,1	194220,4	26,7
Чернігівський	159528,6	7723,7	28333,5	195585,8	16,9
Сосницький	171011,6	20464,5	30085,8	221561,9	17,5
Н.-Сіверський	161097,1	19731,6	31578,2	212406,9	19,6
Глухівський	128476,1	480,8	13215,3	142172,2	10,4
Кролевецький	140375,5	3238,9	9012,0	152626,4	6,4
Конотопський	131080,2	1075,7	15133,2	147289,1	11,5
Борзнянський	163936,1	183,8	5558,6	169678,5	3,4
Ніжинський	146242,2	3585,1	5669,3	155496,6	3,8
Козелецький	133006,4	4694,5	21320,8	159021,7	16,0
Остерський	209790,0	962,8	9756,5	220509,3	4,6
Губернія	2407063,7	86678,3	283206,4	2776948,4	11,7

Найбільше землі придбали селяни у Городнянському – 39689,1 дес. (26,7 %), Новгород-Сіверському – 31578,2 дес. (19,6 %), Мглинському – 28629,4 дес. (17,7 %), Сосницькому – 30085,8 (17,5 %) повітах, найменше – Борзнянському – 5558,6 дес. (3,4 %). Ніжинському – 5669,3 дес. (3,8 %) та Остерському – 9756,5 дес. (4,6 %) повітах. За даними статистики землеволодіння 1905 р., у губернії існувало 45574 приватних селянських володінь з 396 607 дес. землі, 671 володіння сільських громад з 143321 дес. та 2193 володіння селянських товариств з 156269 дес. землі³⁸. Якщо усе селянське землеволодіння становило у 1905 р. 3025406 дес., то приватне

– 23 % від нього і майже 30 % від надільного (2329209 дес.).

Частка селянських володінь у складі приватної земельної власності коливалась від 8,1 % у Ніжинському до 64,1 % у Козелецькому повітах. У Козелецькому, Городнянському, Конотопському, Мглинському повітах загальна площа приватної селянської землі була найвищою (більше 30 тис. дес.), у Ніжинському, Борзнянському та Кролевецькому – найнижчою (до 8 тис. дес.). За кількістю селянських приватних володінь лідирував Козелецький повіт (12938), але їх середній розмір (7,1 дес.) поступався середньому розміру приватного селянського володіння (8,7 дес.). У той же час у Новозибківському повіті було лише 633 володіння, але їх середня площа становила 33,0 дес. (Таб. 6).

Таблиця 6³⁹.

Приватне землеволодіння селян Чернігівської губернії на початку 1900-х рр.

Повіт	Площа селянськ. приватн. володінь (дес.)	Процент від усієї площі приватн. володінь	Кількість селянськ. приватн. володінь	Середній розмір селянськ. приватн. володінь (дес.)
Суразький	14576	16,7	767	19,0
Мглинський	31248	19,5	3503	8,9
Стародубський	28932	19,5	2283	12,7
Новозибківський	20908	17,5	633	33,0
Городнянський	46803	30,7	6082	7,7
Чернігівський	20839	20,7	2952	7,1
Сосницький	14333	8,1	1809	7,0
Н.-Сіверський	24650	16,3	1807	13,6
Глухівський	23085	11,9	2076	11,1
Кролевецький	7615	9,6	1288	5,9
Конотопський	36181	40,9	4324	8,4
Борзнянський	6640	8,8	1088	6,1
Ніжинський	5463	8,0	675	8,1
Козелецький	91606	64,1	12938	7,1
Остерський	23728	30,1	3349	7,1
Губернія	396607	21,7	45574	8,7

Активність селян у збільшенні площ власного приватного землеволодіння зростала достатньо високими темпами. Тільки за період 1874-1887 рр. селянами було придбано 245615 дес. землі, а продано лише 56951 дес. (Таб. 7). Якщо у 1874 р. селянами купувалася лише кожна дев'ята десятина землі, виставлена на продаж, то у 1887 р. – уже кожна четверта десятина. Частка участі селян в оборудках по купівлі землі зросла у вказаний період з 47,3 % до 67,6 %, а у деякі роки (1885, 1886) переважала 70 %.

Купівля та продаж землі по Чернігівській губернії за 1874-1887 рр.

Рік	Усього оборудок з землею		Продано селянами				Придбано селянами			
	кількість	дес.	оборудок	%	дес.	%	оборудок	%	дес.	%
1874	404	71669	62	15,3	594	0,8	191	47,3	7713	10,8
1875	1680	124290	266	15,8	2438	2,0	825	49,1	20460	16,5
1876	1420	124126	316	22,3	2014	1,6	693	48,8	15300	12,3
1877	1647	87859	387	23,5	3091	3,5	909	55,2	10785	12,3
1878	2074	81885	547	26,4	3202	3,9	1119	54,0	11045	13,5
1879	2202	82234	548	24,9	5402	6,6	1364	62,0	15862	19,3
1880	2531	93355	682	26,9	4078	4,4	1581	62,5	20075	21,5
1881	2804	94250	861	30,7	5193	5,5	1806	64,4	16195	17,2
1882	2612	76484	865	33,1	5225	6,8	1707	65,4	20506	26,8
1883	2389	55979	925	38,7	4837	8,6	1608	67,3	15041	26,9
1884	2712	105637	1004	37,0	5470	5,2	1837	67,7	23147	22,0
1885	2853	137166	1076	37,7	5917	4,3	1999	70,1	39367	28,7
1886	2595	80163	1035	39,9	4978	6,2	1818	70,1	15722	19,6
1887	2284	57356	970	42,5	4512	7,9	1543	67,6	14397	25,1
Разом	30207	1272453	9544	31,6	56951	4,5	19000	62,9	245615	19,3
Землі на одну оборудку						6,0			12,9	

З 1883 р., коли почав проводити операції Селянський поземельний банк, значна кількість угод з придбання селянами землі почала проводитися при його посередництві з наданням покушцям позик під заклад землі, що купувалася. За перший період діяльності Селянського банку у Чернігівській губернії (1883-1895 рр.) його послугами скористалися 18 сільських громад, які налічували 1731 домогосподарство та 5326 душ, 384 селянських товариства (9039 домогосподарств, 28156 душ), 318 окремих хазяїв, у господарствах яких налічувалось 1163 душі, які в цілому придбали 48482 дес. землі на суму 2929296 руб. 97 коп., у тому числі із власних коштів селянами було сплачено 1060898 руб. 97 коп. У перерахунку на одне домогосподарство площа купленої через банк землі становила в окремих власників 5,5 дес., у товариствах – 4,2, у сільських громадах – 5,0, а у середньому – по 4,4 дес. на двір. Це було значно нижче, ніж у середньому по Росії⁴¹, де на один двір припадало в окремих власників 14,0 дес., у товариствах – 8,6, у громадах – 5,6, а в середньому – по 9,4 дес. на двір⁴².

Створення Селянського банку деякою мірою спрощувало придбання селянами землі, адже сам процес нотаріального діловодства у сфері земельних оборудок був занадто складним і дорогим для селян. За свідченням Ф.М. Уманця, придбання селянином десятини землі вартістю 60 руб. тягло за собою близько 80 руб. накладних витрат на нотаріат, введення у володіння майном, виписку довіреностей і т.ін⁴³. У 1905 р. при купівлі 0,25 дес. слід було витратити на оформлення паперів 24 руб. 35 коп. при вартості купленої землі 40-45 руб⁴⁴.

Переважання серед покупців сільських громад та селянських товариств пов'язане з тим, що банку було клопітно мати справу з поодиноким покупцем, та й поміщики віддавали перевагу продажу або маєтку цілком, або крупними ділянками, купівля яких могла бути тільки колективною. У зв'язку з цим забезпечення землею малоземельних та безземельних селян скоріше здійснювалось придбанням землі цілими сільськими громадами. Але невдовзі

з'ясувалося, „що ця категорія банківської клієнтури – найбільш неакуратна у виплатах... А оскільки платежі банку стягалися за круговою порукою, заможна частина селян-покупців стала надавати перевагу організації відокремлених від громади товариств для придбання землі. Такий стан справ більше влаштовував банк, і останній почав віддавати їй явну перевагу внаслідок її більш високої платежеспроможності”⁴⁵. У деяких випадках процес створення товариств носив фіктивний характер. Купивши спільно потрібну земельну ділянку, товариство розпадалось, а його „організатор” залишався одноосібним власником придбаної землі⁴⁶, оскільки положення статуту банку дозволяли після отримання дозволу на позику членам товариства переуступати за відказними підписами свої паї товаришам і навіть стороннім особам. Селяни, що купували землю у складі товариства або громади, отримували її відповідно до внесеної суми і мали можливість розпоряджатися землею на свій розсуд. Але це не була повною мірою свобода власності, оскільки усі оборудки затверджувались присудом товариства або сільським сходом. Були випадки, коли і куплену землю сход пускав у загальний переділ.

Факти купівлі землі громадами та селянськими товариствами мали місце майже в усіх повітах (Табл. 8). Селянські товариства у Городнянському повіті володіли 5,9 % усієї земельної площі, у Ніжинському – 5,7 %, у Сосницькому – 6,3 %. Серед громад земельна власність найбільше поширення мала у Глухівському повіті – 18,9 %, Кролевецькому – 7 %, Остерському – 5,2 % від усієї земельної площі повіту.

Таблиця 8⁴⁷.

Земельна власність громад та селянських товариств у 1905 р.

Повіт	Загальна кількість землі	Власність громад (дес.)				Власність товариств (дес.)			
		Кількість володінь	Кількість землі	Середній розмір володіння	% до усієї землі	Кількість володінь	Кількість землі	Середній розмір володіння	% до усієї землі
Чернігівський	268517	71	11015	155,1	4,1	256	8549	33,4	3,2
Борзнянський	243043	85	8140	95,7	3,3	51	2558	50,2	1,1
Глухівський	335792	103	63589	617,4	18,9	-	-	-	-
Городнянський	313075	6	1248	208,0	0,4	544	18394	33,8	5,9
Козелецький	285215	-	-	-	-	139	10193	73,3	3,6
Конотопський	208856	-	-	-	-	22	1106	50,3	0,5
Кролевецький	231891	137	16188	118,1	7,0	20	1273	63,7	0,5
Мглинський	322733	18	1764	98,0	0,6	170	13274	78,1	4,1
Н.-Сіверський	302088	55	6599	120,0	2,2	119	13727	115,4	4,5
Новозибківський	320805	28	4169	148,9	1,3	100	15165	151,7	4,7
Ніжинський	196222	17	915	53,8	0,5	162	11212	69,2	5,7
Остерський	348429	70	18057	258,0	5,2	112	8320	74,3	2,4
Сосницький	370605	80	11540	144,3	3,1	193	23466	121,6	6,3
Стародубський	302262	1	97	97,0	0	206	15446	75,0	5,1
Суразький	334724	-	-	-	-	99	13586	137,2	4,1
Разом	4384257	671	143321	213,6	3,3	2193	156269	71,3	3,6

Тенденція переважання купівлі землі через громади та товариства існувала до 1908 р., коли співвідношення одноосібних купівель становило лише 29,1 % до загальної кількості купленої через Селянський банк землі. З розгортання Столипінської реформи кількість одноосібних купівель значно зросла і становила у 1909 р. – 53,5 %, 1910 р. – 69,9 %, 1911 р. – 83,2 %, 1912 р. – 73,2 %, 1913 р. – 79,4 %, 1914 – 76,5 %⁴⁸. Кількість землі, проданої окремим домогосподарствам, досягла у 1911 р. – 96,8 %, у 1912 р. 92,5 % до загальної кількості проданої землі⁴⁹. На проданій в одноосібну власність землі, що належала банку, було утворено у 1912 р. 149 хуторів (13,3 дес. на один хутір) та 441 відрубів (7,3 дес. на один відруб), у 1914 р. – 291 хутір (14,3 дес. на один хутір), 587 відрубів (8,0 дес. на один відруб)⁵⁰. У 1914 р. Чернігівська губернія виявилася лідером серед усіх губерній імперії з продажу землі дрібними ділянками розміром до 10 дес. Селянським банком було продано 116 хуторів та 490 відрубів, що становило 75,2 % від кількості одноосібних купівель та 47,3 % проданої землі⁵¹.

Селянський банк займався і посередницькою діяльністю, надаючи позики на купівлю землі у приватних власників. У 1910-1912 рр. до банку надійшло 4483

заяви на отримання позики для придбання 59787 дес. землі. Банк задовольнив заяви на отримання 3618 позик для купівлі 48235 дес. землі⁵². У 1914 р. було надано 1054 позики для купівлі 14814 дес. землі на суму 2770638 руб⁵³.

Найбільшу зацікавленість у послугах банку проявляли (Табл. 9) домогосподарства, що мали до купівлі від 3 до 6 дес. землі – майже 30 % від кількості покупців. Разом з господарствами, які володіли від 6 до 9 дес. землі, їх частка доходила до 45-49 %. Безземельні та малоземельні (до 3 дес.) господарства налічували близько третини з тих, що купували землю. Серед покупців близько 10 % господарств не мали робочої худоби. Господарств з одним конем налічувалось до 23 %. Після здійснення купівлі землі значно зростала кількість домогосподарств із землеволодінням 9-15 та 15-25 дес., що відповідає збільшенню землеволодіння на середній розмір придбаних ділянок. У ці категорії переходили і колишні безземельні селяни, оскільки середній розмір придбаної ними ділянки землі перевищував 9 дес. і був більшим, ніж у інших категорій селян.

Таблиця 9⁵⁴.

Майнове забезпечення окремих домогосподарств – покупців землі з володінь Селянського поземельного банку у 1912 та 1914 рр. та від приватних власників у 1914 р. за позику банку.

Склад покупців	1912 р. *		1914 р. *		1914 р.**	
кількість домогосподарств	568		73		3726	
робочих обох статей	1974	3,5***	267	3,7***	11711	3,1***
безземельних	54	9,5%	3	4,1%	201	5,4%
до 1,5 дес.	48	8,5%	7	9,6%	205	5,5%
1,5 – 3 дес.	76	13,4%	16	21,9%	505	13,6%
3 – 6 дес.	161	28,3%	21	28,8%	1037	27,8%
6 – 9 дес.	95	16,7%	15	20,5%	789	21,2%
9 – 15 дес.	97	17,1%	7	9,6%	685	18,4%
15 – 25 дес.	29	5,1%	3	4,1%	276	7,4%
більш 25 дес.	8	1,4%	1	1,4%	28	0,7%
землі до отримання позики (дес.):	3601		411		26763	
на 1 домогосподарство (дес.)	7,0		5,9		7,6	
ліквідовано землі (дес.)	49		17			
придбано землі (дес.)	5107		547		14814	
у тому числі						
безземельними (дес.)	734	14,4%	33	6,0%	1777	12,0%
на 1 домогосподарство:						
в усіх домогосподарствах (дес.)	9,0		7,5		4,0	
у безземельних (дес.)	13,6		11,0		8,8	
землі після купівлі (дес.)	8659	+140%	941	+129%	41577	+55%
на 1 домогосподарство (дес.)	15,2		12,9		11,2	
розподіл після купівлі:						
до 1,5 дес.	5	0,9%	1	1,4%	54	1,4%
1,5 – 3 дес.	10	1,8%	0	0%	185	5,0%
3 – 6 дес.	56	9,9%	15	20,5%	691	18,5%
6 – 9 дес.	46	8,1%	13	17,8%	854	22,9%
9 – 15 дес.	178	31,3%	16	21,9%	1106	29,8%
15 – 25 дес.	215	37,9%	26	35,6%	631	16,9%
більш 25 дес.	58	10,2%	2	2,8%	205	5,5%
кількість худоби у покупців						
коней	1251		178		7565	
волів	10		12		154	
корів	1086		166		7942	
дрібної худоби	4339		525		30118	
домогосподарств:						
без робочої худоби	56	9,9%	7	9,6%	385	10,3%
з 1 конем	104	18,3%	8	10,9%	897	24,1%
з 2 кіннями	216	38,0%	26	35,6%	1305	35,0%
з 3 кіннями та більше	192	33,8%	32	43,8%	1139	30,6%

* – земля, придбана з володінь банку; ** – земля, придбана у приватних осіб; *** – на 1 домогосподарство

Придбана на позику земля не набувала якості цілком вільної власності. Стаття 56 статуту Селянського банку 1895 р. зобов'язувала позичальників „до сплати боргу: 1) не укладати без дозволу банку орендних договорів; 2) не отримувати від осіб, з якими укладені договори по володінню, платежів наперед більше ніж на один рік; 3) не продавати на зруб без дозволу банку лісу, який росте у маєтку; 4) не продавати та не зносити без дозволу банку будівель, розташованих на закладеній землі”. Відносно землі, придбаної цілими сільськими громадами, сходи цих громад у разі несплати ким-небудь частини платежу зобов'язувались приймати до неплатника такі заходи (ст. 85 Статуту банку): 1) направляти на сплату внесків частину врожаю; 2) продавати частину рухомого майна; 3) тимчасово відбирати ділянку⁵⁵.

Названі перепопи не стали визначальним чинником у справі придбання селянами землі за допомогою Селянського банку. Станом на 1 січня 1901 р., Чернігівська губернія зі 120,0 тис. дес. придбаної через Селянський банк землі посідала 11-е місце з 44-ох серед губерній Європейської Росії⁵⁶. А за кількістю оборудок з землею на одну тисячу населення – перше місце серед інших губерній⁵⁷. З 1863 по 1902 рр. було „здійснено близько 74 тис. актів купівлі-продажу з площею землі більше ніж 1млн. 925 тис. дес. на суму 98 млн. руб.”⁵⁸. Хоча ці дані стосуються операцій з землею всіх станів населення, вони свідчать про насиченість земельного ринку губернії як пропозицією землі, так і попитом на неї.

Певною мірою сприяла процесу мобілізації землі переселенська політика уряду. За кількісними показниками переселення селян Чернігівська губернія займала одне з провідних місць в імперії. Тільки за 1906-1908 рр. по губернії на 1000 душ населення переселилося з групи північних⁵⁹ повітів 19,8 чол., центральних – 11,0 чол., з південної групи – 8,6 чол. У північній групі повітів 89 % господарств продали всю землю, 6,8 % продали частину землі і лише 4,2 % землю не продавали. У центральній групі відповідно 79,8 %, 13,4 %, 6,8 %. У південних повітах ліквідували землеволодіння повністю 71,4 %, частково – 20,4 %, не ліквідували – 8,2 %. З 2208 господарств, що тією чи іншою мірою ліквідували своє землеволодіння через переселення, у 1909 р. продали землю повністю 1630, частково – 258, не продавали – 126⁶⁰. Покупцями землі були майже винятково односельці (97 %), серед яких безземельні становили 11 %, ті, що мали землі до 3 дес. 29,9 %, від 3 до 7 дес. – 30,7 %. Покупці, що мали більше 10 дес., становили лише 14,9 % (Таб. 10). За розмірами придбаної землі співвідношення між групами покупців дещо змінювалось. На частку безземельних припадало 9,4 % купленої землі, або у середньому 1,79 дес. на господарство, на господарства з землеволодінням до 3 дес. – 19,2 % та 1,34 дес. на двір, від 3 до 7 дес. – 34 % з 2,08-2,68 дес. на двір (Таб. 10). Хоча частка покупців із землеволодінням до 7 дес. була 71,6 %, площа землі, придбаної ними, становила лише 62,6 %. При середньому розмірі купівлі у 2,25 дес. покупці з малозабезпечених господарств купували у середньому 1,83 дес., тоді як багатоземельні – 2,98 дес. Значна зацікавленість у придбанні переселенських земель визначалась ще й тим, що ціна на них була значно нижчою і становила по губернії 66 %, або 2/3 у співвідношенні до ціни на звичайну землю (до нормальної ціни). Для південних повітів цей показник становив 88 %, для центральних – 62 %, для північних – 55 %. Відмінність у цінах південних повітів пов'язана з тим, що там продавалися майже виключно дрібні та присадибні ділянки, які цінилися значно вище⁶¹.

**Ліквідація землеволодіння у селян-переселенців
Чернігівської губернії за 1909 р.**

	Кількість покупців	%	Куплено землі (дес.)	%	Середн. на одну купівлю (дес.)
Безземельні	290	11	520,5	9,4	1,79
До 3 дес. землі	793	29,9	1067,1	19,2	1,34
Від 3 до 5 дес.	496	18,7	1029,6	18,6	2,08
Від 5 до 7 дес.	319	12	856,7	15,4	2,68
Від 7 до 10 дес.	358	13,5	901	16,2	2,52
Від 10 до 15 дес.	93	7,3	597,8	10,8	3,10
Більше 15 дес.	201	7,6	576,7	10,4	2,87
Землеволодіння не відоме	524	-	1537,3	-	2,94
Разом	3174	100	7086,7	100	2,25

У пореформені часи спостерігалось невинне зростання цін на землю. І.Д. Ковальченко виділив три 16-річних періоди з 1863 по 1910 рр., які дозволяють дослідити динаміку цін на землю⁶³. Перший період (1863 – 1878 рр.) був перехідним, коли динаміка цін на землю була під сильним впливом тієї перебудови, яка проходила в аграрних відносинах взагалі і коли „рядове селянство Чернігівщини вкрай мляво прилучалося до земельного ринку, віддаючи перевагу вигідній для нього оренді землі”⁶⁴. За рівнем цін Чернігівська губернія входила до найчисельнішої групи з середнім рівнем цін 10-20 руб. Зростання цін на землю було досить помірним, про що свідчить часовий тренд, який становив 0,45 руб. на рік.

З початком другого періоду (1879 – 1894 рр.) ситуація почала різко змінюватись. Повне переведення селян на викуп, зростання чисельності селянських орендарів при одночасному погіршенні умов оренди через масову появу прошарку посередників у орендних відносинах у вигляді сільської буржуазії – куркульства, відкриття Селянського (1882 р.) та Дворянського (1885 р.) банків сприяло дедалі активнішим діям на земельному ринку селян-власників, селянських товариств і громад. Вартість землі по губернії зросла з 39 руб. у 1879 р. до 71 руб. у 1895 р., часовий тренд щорічного зростання становив 1,46 руб.

Характеристика розвитку земельного ринку у третій період (1895 – 1910 рр.) має значний інтерес, оскільки саме в цей період динаміка цін на землю найбільшою мірою була суцільно об’єктивно-економічним закономірностям⁶⁵. Зміна цін на землю у цей час характеризувалася значним прискоренням їх зростання. Середня ціна за десятину майже подвоїлася і сягала у 1910 р. 138 руб., щорічно зростаючи на 4,46 руб.

Дослідивши окремо надільне та приватне селянське землеволодіння, визначимо загальну кількість землі, якою володіли селяни. Усе селянське землеволодіння в 1905 р. становило 3025406 дес., у тому числі 2329209 – наділи (76,9 %) та 696197 дес. – приватна власність (22,1 %). Порівнюючи з даними перепису 1877 р., коли надільне селянське землеволодіння становило 97,2 %, а приватне – 2,8 %, можна зробити висновок, що на початок ХХ ст. надільна земля, хоча й не втратила свого панівного становища для селянського господарства, поступово втрачала свою вагу на користь приватного землеволодіння як особистого, так і мирського, і товариського⁶⁶.

У підсумках зазначимо, що основу матеріально-технічної бази селянського господарства становила земля. Селянське землеволодіння у пореформеній період складалося з надільної та приватної землі. Незважаючи на поступове зниження питомої ваги, надільна земля залишалась основою селянського землеволодіння.

При тогочасному рівні землеробства надільне землеволодіння не задовольняло потреби селянського господарства у землі, тим більше, що воно було дуже нерівномірно розподілене між окремими розрядами селян та місцевостями губернії. При значному зростанні кількості селянських дворів спостерігалось слабе розширення надільної площі. Загальна тенденція полягала у зменшенні середнього наділу на двір у всіх категорій селянства. Приватні селянські володіння мали місце повсюдно, але їх частка у складі приватної земельної власності коливалася від 71,2 % у Козелецькому до 23,1 % у Городнянському повітах. У Городнянському, Козелецькому, Мглинському, Стародубському повітах площа приватної селянської землі була найвищою (понад 44 тис. дес.). На початку ХХ ст. селяни Чернігівської губернії зосереджували 69% землеволодіння, а частка фактичного селянського землекористування була ще більшою.

1. Анфилов А.М. Земельная аренда в России в начале ХХ в. – М., 1961. – 208 с.; Авраменко А.М. Эволюция земельных отношений на Левобережной Украине в конце XIX – нач. XX века: Дисс. ... канд. ист. наук. – Харків, 1985. – 260 с.; Бажаев В.Г. Крестьянская аренда в России. – М., 1910. – 99 с.; Васильчиков А.И. Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – СПб., 1881. – Т. 1. – 615 с., т. 2. – 1881. – 569 с.; Динамика землевладения в России, 1906-1914 гг. – М., 1989. – 81 с.; Иванов Л.И. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60. – С. 176-215; Ковальченко И.Д. Аренда земли бывшими помещичьими крестьянами в начале 80-х годов XIX в. // Из истории экономической и общественной жизни России. Сб. статей к 90-летию Н.М. Дружинина. – М., 1976. – С. 44-60; Тарасюк Д.А. Поземельная собственность в пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. – М., 1981. – 129 с.; Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование в 2-х томах. Т. 1. – СПб., 1891. – 423 с.; Якименко М.А. Земельная аренда на Украине в период капитализма // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 2. – С. 54-63; Порш М. Статистика землеволодіння 1905 р. і мобілізація власності в Україні від 1877 до 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.Ч. – С. 146-180; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – 307 с.; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с. та ін.

2. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. – СПб., 1865; Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887; Русов А.А. Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда. – К., 1880; його ж. Описание Черниговской губернии. – В 2-х томах. – Чернигов, 1898-1899; Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у 2-й половині XIX – на поч. XX століття // Укр. істор. журнал. – 1981. – № 11. – С.61-66; його ж. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Укр. істор. журнал. – 1982. – № 9. – С. 71-78; його ж. Вплив чорнозем'я на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформенний період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1991. с. 22-24; його ж. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – С. 45-50; його ж. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 111-119; його ж. Обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права у 1861 році: міфи та реалії // Сіверянський літопис. – 2007. – №5. – С. 95-102; Герасимчук О. Особливості землеустрою і динаміка землеволодіння в Чернігівській губернії в кінці XIX – на початку XX століття // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 75-83; Бойко В.М. Переведення державних селян Чернігівської губернії на викуп // Тези доповідей Міжвузівської науково-практичної конференції. – Чернігів, 1995. – С. 218-219 та інші.

3. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 112.

4. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 199.

5. Сурож И.И. Леса России в отношении к территории и населению. // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве. 29 декабря 1909 г. – 5 января 1910 г. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – С. 292-293.

6. Там само; Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. // Статистика Российской империи. – Т. XXII. – Вып. 48. Черниговская губерния. – СПб., 1895. – С. 7.

7. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. – СПб., 1877. – С. 66; Батуринский Д.А. Аграрная политика царского правительства и крестьянский поземельный банк. – М., 1925. – С. 16.

8. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – Л., 1925. – С. 76-77.
9. Ходский Л.В. Земля и земледелец. Экономическое и статистическое исследование в 2-х томах. Т. 1. – СПб., 1891. – С. 241.
10. Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). – М., 1983. – С. 168.
11. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) // Укр. іст. журнал. – 1996. – № 1. – С. 5.
12. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. – М., 1958. – С. 13.
13. Тарасюк Д.А. Поземельная собственность в пореформенной России: Источниковедческое исследование по переписи 1877-1878 гг. – М., 1981. – С. 86.
14. Тюкавкин В.Г. Великолукское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – М., 2001. – С. 79.
15. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970. – С. 56.
16. Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. Часть I. Оценка земель. – Чернигов, 1886. – С. 42.
17. Соловьев В.Ю., Соляниченко А.Н. Российская власть и крестьянские наделенные земли в конце XIX – начале XX века // Власть. – 2008. – № 3. – С. 60.
18. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 208, 210.
19. ПСЗ II, Т. XII, № 43888.
20. Цит. за: Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – С. 53.
21. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Выпуск 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 15-21.
22. Там само. – С.21.
23. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – С. 55.
24. Складено за: Статистика Российской империи XXII. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Выпуск XLVIII. Черниговская губерния. – СПб., 1895. – С. 10; Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10-11.
25. Земский сборник Черниговской губернии. – 1896, № 4. – С. 11.
26. О поземельном устройстве государственных крестьян в 36-ти губерниях // ПСЗ II. – Т. 41. – № 43888.
27. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 248.
28. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 249.
29. Там само. – С. 264.
30. Там само. – С. 245.
31. Там само. – С. 10-11.
32. Там само. – С. 10-11.
33. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 40.
34. Там само.
35. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 18.
36. Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. Издание ЦСК МВД. – СПб., 1895. – С. 5,7.
37. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – С. 252-253.
38. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10-11.
39. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10,11,44,46.
40. Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 8. – Приложение II. – С. 43-105.
41. Вдовин В.А. Крестьянский поземельный банк (1883-1895 гг.) – М., 1959. – С. 102.
42. Отчет Крестьянского Поземельного Банка за 1895 г. (Тринадцатый отчетный год). – СПб., 1896. – Табл. X. – С. 99, 102.
43. Уманец Ф.М. Из моих наблюдений по крестьянскому делу. – СПб., 1881 г. – С. 160-162.
44. Никонов С.П. Крестьянские «прикупки» // Журнал Министерства юстиции. – 1905. – № 5. – С. 91; Каюн В. Життєвий рівень непривільованих станів Полтавщини і Чернігівщини у роки Столипінської аграрної реформи. // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 88.
45. Русские ведомости, 1894, № 215. Цит. за: Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М.: Наука, 1980. – С. 57.
46. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 116-117.
47. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10, 12, 45.
48. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 11. – Л. 72 (зв.).
49. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 47.

50. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 49, 53 (звор.), ДАЧО – Ф. 214. – Оп. 1 – спр. 11 – Л. 59.
51. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 11. – Л. 75.
52. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 64 (звор.), 65 (звор.).
53. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 11. – Л. 112 (звор.), 113.
54. ДАЧО. – Ф. 214. – Оп. 1. – Спр. 10. – Л. 112 (звор.), 113, ДАЧО – Ф. 214. – Оп. 1 – спр. 11 – Л. 119 (звор.), 120.
55. Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и крестьянский поземельный банк. – М., 1925. – С. 62-63.
56. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904. – М., 1980. – С. 61.
57. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). – Приложение: Продажа и покупка земель в уездах (вне городов) по 46 губерниям Европейской России за 40-летие 1863-1902 гг. (По данным Сенатских объявлений). – Таблицы 1-4. – СПб., 1911.
58. Там само; Введенский А.П. Мобилизация земельной собственности в Черниговской губернии со времени освобождения крестьян. // Черниговское слово, 1915, 30 августа.
59. До групи північних відносяться повіти Суразький, Мглинський, Новозибківський, Стародубський, Новгород-Сіверський, до середньої групи – повіти Городнянський, Чернігівський, Сосницький, Кролевецький, Глухівський, Остерський, до південної – Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський.
60. Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков // Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 38-39.
61. Там само. – С.52-53.
62. Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 41-42.
63. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М., 2004. – С. 173-181.
64. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX-XX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №4. – С. 115.
65. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М., 2004. – С. 180.
66. Статистика землевладения 1905 г. Вып. 47: Черниговская губерния. – СПб., 1906. – С. 10-11, 56.

В статье рассматриваются основные направления развития и динамика крестьянского частного землевладения, определяется его место в общественном процессе перераспределения земельной собственности с учетом региональных особенностей проявления названных процессов.

Article reviews main lines of development and dynamics of the peasant private landowning, defines its place in social process of land property redistribution in consideration of the regional features of the indicated processes' occurrence.

МИХАЙЛО ОСИПОВИЧ СУДІЄНКО – УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК, АРХЕОГРАФ І МЕЦЕНАТ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Ця стаття присвячена життю і творчості Михайла Осиповича Судієнка, одного з найвідоміших українських археографів середини ХІХ століття. У ній приводяться біографічні відомості про самого археографа, членів його сім'ї та про основні етапи його життя: дружбу з О.С. Пушкіним, роботу в Київській комісії для розбору стародавніх актів тощо.

Михайло Осипович Судієнко увійшов до вітчизняної історії як археограф, історик, громадський діяч, видавець і меценат.

Він народився у 1802 році (за іншими даними – 1803 р.), імовірно, в селі Очкине Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (в даний час Середино-Будського району Сумської області) і, за інформацією Миколи Фролова – автора декількох біографічних робіт про володимирських губернаторів, був позашлюбним сином таємного радника Осипа Степановича Судієнка і кріпачки, що служила у його маєтку¹.

При реєстрації народження Михайло був записаний як незаконнонароджений селянський син² і спочатку значився кріпаком свого батька. Однак уже через рік Осип Степанович вирішив його усиновити. Для цього він подав до Державної ради прохання, у якому відзначав, що: «он не имеа близких родственников и будучи последним в своей фамилии, желает передать право наследства благоприобретенными именьями воспитаннику своему Михаилу, и просит разрешить усыновить его с перенесением на него его фамилии». На знак подяки за це він пообіцяв пожертвувати на користь Малоросійських училищ або інших богоугодних закладів сорок тисяч рублів.

Державна рада підтримала прохання Судієнка і 30 травня 1804 року «в уважение значащего пожертвования, приносимого им на пользу общую» прийняла рішення «даровать воспитаннику его право дворянства, с дозволением ему принять фамилию Судиенкова и быть, по желанию его, наследником благоприобретенного его имения»³.

Олександр І проти цього не заперечував і 21 червня 1804 року затвердив рішення Державної ради⁴.

Звідтоді Михайло постійно проживав зі своїм батьком в Очкиному, а його вихованням займалася статська радниця Хильденбрант.

5 жовтня 1808 року Осип Степанович заповів Михайлу все своє майно і призначив його опікунами дійсного таємного радника графа Іллю Андрійовича Безбородька (1756 – 1815 рр.), дійсного таємного радника графа Віктора Павловича Кочубея (1768 – 1834 рр.), таємного радника князя Якова Івановича Лобанова-Ростовського (1760 – 1831 рр.) і свого двоюрідного брата статського радника графа Іллю Васильовича Завадовського⁵.

Через три роки після цього, 4 грудня 1811 року, О.С. Судієнко помер.

Після його смерті Михайло залишився без батьківського піклування, і його

© Чухно Володимир Єгорович – адвокат (м.Шостка Сумської області).

взяв на виховання один із чотирьох опікунів – князь Яків Іванович Лобанов-Ростовський, який з 1808 р. по 1816 р. займав пост полтавського генерал-губернатора, а з 1816 р. по 1820 р. був членом Державної ради Росії.

Яків Іванович з дитинства прищеплював молодому Судієнку любов до книг та витончений смак і був його добродійним наставником. Про це Михайло Осипович писав у своїй відповіді на запит Новгород-Сіверської опіки: «...Я виховувався безотлучно при Якове Івановиче. Он не только в малолетстве моем был благодетельным наставником, но и во время службы моей не оставлял меня своим покровительством»⁶.

Після смерті батька, в 1811 році, Михайло навчався в Пажеському корпусі⁷ – привілейованому військово-навчальному закладі, призначеному для підготовки до військової та державної служби дітей вищої дворянської знаті⁸. Під час навчання він виділявся серед своїх однолітків начитаністю і витонченим смаком⁹. Проте він рано приохотився до азартних ігор і, ще будучи пажем, програв не одну сотню тисяч рублів¹⁰.

Після закінчення Пажеського корпусу 6 квітня 1824 року Михайло Осипович був прийнятий на військову службу корнетом в лейб-гвардії кірасирський полк. 28 січня 1827 року йому присвоїли звання поручика, а 5 вересня того ж року перевели ад'ютантом до О.Х. Бенкендорфа – шефа корпусу жандармів і головного начальника III відділення власної його імператорської величності канцелярії.

Під час проходження служби на вказаній посаді він разом з О.Х. Бенкендорфом брав участь в Російсько-турецькій війні (1827 – 1828 рр.), в битвах при Шумлі і Варні і за проявлену при цьому хоробрість був нагороджений орденом Святої Анни III ступеня¹¹.

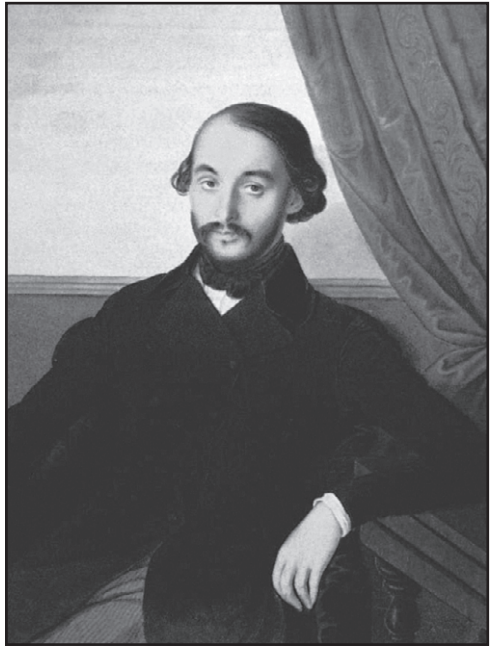
Проте «расстроенные домашние обстоятельства» змусили М.О. Судієнка подати рапорт про звільнення. 15 січня 1829 року його прохання задовольнили і звільнили з армії¹².

Під час проходження служби Михайло Осипович близько здружився з О.С. Пушкіним. Вони багато часу проводили разом, грали в карти, гуляли та «ездили к девкам»¹³. Свої відносини з Судієнком та іншими приятелями своєї молодості Олександр Сергійович описав в чорновому нарисі першого розділу повісті «Пікова дама»: «Года четыре тому назад собралось нас в Петербурге несколько молодых людей, связанных между собою обстоятельствами. Мы вели жизнь довольно беспорядочную. Обедали у Андрие без аппетита, пили без веселости, ездили к Софье Астафьевне побесить бедную старуху притворной разборчивостью. День убивали кое-как, а вечером по очереди собирались друг у друга».

За свідченнями відомого російського історика, літературознавця та видавця П. Бартенева, молодий Судієнко «выделялся в кругу светских приятелей Пушкина» своєю освіченістю, багатством і приємною зовнішністю¹⁴.

Після звільнення зі служби Михайло Осипович поїхав до Москви, де в другій половині березня 1829 року виграв у Олександра Сергійовича близько 4000 рублів⁵.

Услід за цим він направився в Очкине і незабаром одружився з Надією Михайлівною Миклашевською, дочкою громадського і державного діяча Росії,

сенатора М.П. Миклашевського, один із маєтків якого був у Понурівці на Стародубщині.

Про це він написав О.С. Пушкіну і заодно попросив його заплатити карточний борг у сумі 4000 рублів. У відповідь на це Олександр Сергійович привітав Судієнка з одруженням, подарував йому 50 рублів, повідомив про сплату боргу і двічі – 22 січня 1830 року і 12 лютого 1830 року – пообіцяв приїхати в гості: «...Умираю со скуки. Приезжай, мой милый, или я с горя к тебе приеду», «На днях я уезжаю из Петербурга, лето, вероятно, проведу в деревне. Быть может заеду и в ваши края». Проте погостювати у свого приятеля в Очкиному Олександр Сергійовичу не вдалось¹⁶.

27 липня 1830 року у Судієнків народився син Йосип, і сім'я переїхала до Москви.

Дізнавшись про це, О.С. Пушкін, який після одруження з Н.М. Гончаровою опинився у скрутному матеріальному становищі, 15 січня 1832 року звернувся до Судієнка з проханням позичити йому 25000 рублів. Проте, не будучи впевненим в тому, що Михайло Осипович дасть йому гроші, Олександр Сергійович писав: «Вопрос: можешь ли ты мне сделать сие, могу сказать, благодеяние? Из числа крупных собственников трое только на сем свете состоят со мною в сношениях более или менее дружеских: ты, Яковлев и еще третий (имеется в виду Государь Николай Павлович). К одному тебе могу обратиться откровенно, зная, что если ты мне и откажешь, то это произойдет не от скупости или недоверчивости, а просто от невозможности. Жду ответа и дружески тебя обнимаю. Весь твой. А. Пушкин...»¹⁷.

Невідомо, чи дав Судієнко в борг Пушкіну, однак дружні стосунки між ними збереглися, і 27 серпня 1833 року Олександр Сергійович відвідав Михайла Осиповича в Москві і в листі до своєї дружини від 2 вересня того ж року повідомив про це: «Обедал у Судієнки, моего приятеля, товарища холостой жизни моей. Теперь и он женат, и сделал двух ребят, и он перестал играть – но у него 125000 дохода... Мы отобедали втроем, и я, без церемонии, предложил здоровье моей именинницы, и выпили мы все не морщась по бокалу шампанского»¹⁸.

Наприкінці 1834 року Михайло Осипович повернувся в Очкине і в наступному році був обраний повітовим предводителем Новгород-Сіверського дворянства¹⁹. Однак уже через два роки, 14 березня 1837 року, подав чернігівському губернатору прохання про відставку: «Расстроенное здоровье моего семейства, по (рекомендации) московских медиков, требует непременно и немедленного пользования заграничными лечебными ваннами. Почему убедительнейше прошу Ваше превосходительство, не замедлит разрешением моей просьбы»²⁰. Прохання Михайла Осиповича задовольнили, і він поїхав на лікування за кордон. Через рік він повернувся на батьківщину і в тому ж році був знову обраний повітовим предводителем Новгород-Сіверського дворянства²¹.

У 1842 році М.О. Судієнка обрали почесним опікуном Чернігівської гімназії, у якій він допоміг заснувати бібліотеку, вчительську, побудувати лікарню та пансіон для учнів і тим самим «оставил по себе благодарную, вполне заслуженную память»²².

Для продовження навчання дітей М.О. Судієнко в 1843 році переселився в Київ. Там він близько здружився з генерал-губернатором Південно-Західної Росії Дмитром Гавриловичем Бібіковим і за його рекомендацією був обраний в 1844 р. почесним членом Тимчасової комісії для розбору стародавніх актів, яка була створена в 1843 році для збору та видання документальних матеріалів.

З 1845 р. по 1846 р. у зазначеній комісії працював художником Тарас Григорович Шевченко. За дорученням керівництва комісії він їздив по Київській, Полтавській, Чернігівській, Волинській та інших губерніях, описував їх історичні та культурні пам'ятники і робив з них зарисовки.

Думається, що Судієнко був особисто знайомий з Тарасом Григоровичем, про що свідчить записка Михайла Осиповича, у якій він представляв виконані Шевченком чотири акварелі виду Почаївської лаври, два малюнки церкви в селах

Вербки і Секуні на Волині і одне креслення місця виявлення склепу князя А.М. Курбського в с. Вербки генерал-губернатору Д.Г. Бібікову і той «их одобрил и разрешил литографировать»²³.

У 1847 році М.О. Судієнко прийняв на себе обов'язки опікуна Білоцерківської гімназії, а в серпні 1848 року очолив Тимчасову комісію для розбору стародавніх актів, членами і редакторами якої в той час були перший ректор Київського університету святого Володимира відомий учений, письменник і громадський діяч М.О. Максимович, професор вказаного університету М.Д. Іванишев, історик М.І. Костомаров, письменники О.І. Рігельман, П.О. Куліш та ін.

Обійнявши посаду голови, Михайло Осипович «предался занятиям со всем увлечением человека, преданного отечественному долгу ...»²⁴ і вже в перший рік роботи добився видання комісією першого тому «Літопису подій в Південно-Західній Росії в XVII столітті», який був складений у 1720 році колишнім канцеляристом малоросійської генеральної канцелярії С.В. Величком, і 2-го видання першого тому «Пам'ятників Київської археографічної комісії».

У 1849 році побачила світ видана комісією книжка «Життя князя Андрія Михайловича Курбського в Литві і на Волині» під редакцією професора М.Д. Іванишева, а через два роки другий том «Літопису подій в Південно-Західній Росії в XVII столітті» під редакцією О.І. Рігельмана.

Слідом за цим у 1852 році був виданий III том «Пам'ятників Київської археографічної комісії», а через рік опублікований «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки» під редакцією І.Й. Самчевського.

При виданні літопису між цензором Мацкевичем і М.О. Судієнком виникли розбіжності з приводу змісту передмови, в якій її автори звеличували особу Богдана Хмельницького та висловлювали прихильність до малоросійської національності. Цензор Мацкевич побачив у цьому загрозу суспільним інтересам і зажадав від комісії виключення з тексту подібних фраз. Судієнко заперечував проти цього, наполягаючи на тому, що «подвиги Хмельницького на захист православия и русской народности так велики, что похвалы, усвоенные в предисловии, его личности не могут быть излишни»²⁵.

Однак Мацкевич був непохитним, і тому суперечка між ним і комісією була передана на розгляд головного управління по цензурі, яке частково прислухалось до доказів Судієнка і дозволило опублікувати літопис Грабянки за умови вилучення з його передмови лише тих фраз, які підкреслювали особливе «пристрастие к малороссийской национальности».

Для Михайла Осиповича і очолюваної ним комісії це було перемогою, і він з радістю поділився нею зі своїм другом М. Максимовичем і направив йому нещодавно опублікований літопис з другим томом «Матеріалів для вітчизняної історії», повідмивши при цьому, що «обе эти книги любопытны по своему содержанию, но летопись Грабянки замечательна по борьбе за нее с цензурой...»²⁶.

У 1855 році комісія видала третій том «Літопису подій в Південно-західній Росії в XVII столітті» під редакцією І.Й. Самчевського і запланувала видання актів, що стосувалися історії православної церкви. Проте через нестачу зібраних на той час матеріалів здійснити заплановане не вдалось.

Не вдалось опублікувати і задуману Михайлом Осиповичем збірку актів з історії Малоросії, яка повинна була включати малоросійські акти, прислані до Москви від гетьманів, старшин, духовних та світських осіб, і російські документи Малоросійського приказу, які обіймали період української історії починаючи з першої половини XVII ст. до початку правління гетьмана Данила Апостола.

Для підготовки вказаної збірки почесний член комісії князь М. Оболенський протягом 1852 – 1853 рр. надіслав у Київ з Головного архіву близько 600 документів, що охоплювали період української історії з 1624 р. по 1688 р. і 20 документів з офіційного листування гетьмана Мазепи 1703 – 1705 рр.

Указаних документів було достатньо, щоб розпочати друк збірки, однак князь М.Оболенський настійно попросив Судієнка відкласти її видання до іншого часу.

Михайло Осипович намагався переконати князя в тому, що «эти драгоценные памятники отечественной истории решительно не содержат в себе ничего такого, что могло бы быть неуместным к изданию при нынешних обстоятельствах»²⁷, проте той залишився непохитним.

Починаючи з другої половини 1854 року і в наступні п'ять з половиною років асигнування комісії, яку очолював М.О. Судієнко, було скорочене до мінімуму. Незважаючи на це, вона продовжувала свою роботу і завдяки Михайлу Осиповичу, «не мало жертвовавшему собственным средствам на издания и другие нужды»²⁸, не припинила своєї діяльності.

Окрім видавничої діяльності, Тимчасова комісія для розбору стародавніх актів займалася виявленням та вивченням архівних документів. Ця діяльність була головною в роботі комісії, і нею займалися усі її члени.

Займався цією роботою і голова комісії М.О. Судієнко, який ще в 1844 році вирішив розглянути архів фельдмаршала графа П.О. Румянцева-Задунайського, що зберігався у Чернігові і піддавався знищенню.

Для цього він звернувся до київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова і при його сприянні 23 вересня 1850 отримав дозвіл імператора Миколи I на передачу архіву в комісію.

Через два роки після цього, в січні 1852 року, М.О. Судієнко організував доставку Румянцевського архіву в Київ і разом з капітаном П. Саковичем зайнявся його переглядом.

Робота по розбору архіву продовжувалася з квітня 1852 р. по 2 лютого 1853 року. За цей час було вивчено більше 2900 справ, які включали документи цивільного управління Малоросією, судовою системою, командуванням військами в мирний та військовий час тощо. Частина з них була відібрана і залишена в комісії для використання в наукових цілях, справи, що мали спеціальний військово-історичний характер, були відправлені до архіву військового міністерства, а інші повернуті в Чернігівський архів²⁹.

Під час розгляду Румянцевського архіву київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков отримав повідомлення про те, що у будівлі католицького монастиря в м. Дубно зберігаються папери фельдмаршала князя О.В. Суворова. Опираючись на вказане донесення, він звернувся до імператора Миколи I і 6 жовтня 1852 року отримав його дозвіл на передачу зазначеного архіву в Київську комісію для розбору стародавніх актів.

Керівництво роботою по розборі архіву Михайло Осипович взяв на себе. Півтора року він разом з капітаном П. Саковичем займався розглядом Дубненського архіву і виявив в ньому досить важливі у військово-історичному плані накази головнокомандуючих Російсько-турецької війни 1806-1811 рр., листування князя Багратіона, Барклая-де-Толі з генералом Сабанєєвим, справи 9-ої піхотної дивізії, якою командував син знаменитого фельдмаршала генерал-лейтенант О.О. Суворов та ін. Проте документів, які належали самому О.В. Суворову, серед них не було³⁰.

Під час роботи в комісії Михайлу Осиповичу вдалося зібрати одну з кращих у Росії приватних колекцій рукописів, книг і документальних матеріалів, у тому числі з історії Гетьманщини XVII – XVIII століть. Значну їх частину він придбав у Василя Васильовича Полетики – внука відомого українського історика, громадського діяча і письменника Григорія Андрійовича Полетики (1725 – 1784 рр.): «Літопис подій в Південно-західній Росії в XVII столітті», «Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки»³¹ тощо.

Бажаючи донести зазначені та інші документи до широкого кола читачів, М.О. Судієнко вирішив видати збірку «Матеріалів для вітчизняної історії».

У листі до свого друга М. Максимовича з цього приводу він писав, що «...этот сборник будет выходить по две книги и будет заключать:

1. Универсалы Гетманов по Гетманщине;
2. Описание местностей Малороссийских по полках;

3. Грамоты царей и императоров к Гетманам, не напечатанные в полном собрании законов»³².

У 1853 і 1855 рр. Михайло Осипович частково здійснив свою мрію і видав у Києві перші два томи «Матеріалів для вітчизняної історії».

У першій том своєї збірки він помістив документи гетьмана України Данила Павловича Апостола – короткий журнал його поїздки до Москви на коронацію імператора Петра II, універсали гетьмана за 1727 – 1732 рр. і опис його маєтків, а в другій – листи до гетьмана України Івана Ілліча Скоропадського від князя О. Меншикова (1708 – 1722 рр.), канцлера Г. Головкина (1708 – 1722 рр.), підканцлера П. Шафірова (1709 – 1716 рр.), київського губернатора князя Д. Голіцина (1709 – 1718 рр.), графа Б. Шереметьєва (1708 – 1718 рр.) та інших осіб³³.

У III том «Матеріалів для вітчизняної історії» він планував включити документи про права і привілеї міста Чернігова, деякі акти, що належали до історії Переславля, Кременчука, а також акти часів Б. Хмельницького. Проте повною мірою здійснити задумане йому не вдалось.

У 1851 році М.О. Судієнко за свій рахунок видав у Києві «Топографічний опис Чернігівського намісництва», складений у 1786 році Опанасом Филімоновичем Шафонським, у першій частині якого міститься короткий географічний та історичний опис Малоросії з часів Литовського і Польського панування до її поділу на три намісництва, а в другій – топографічний опис Чернігівського намісництва, кожного його повіту та міста³⁴.

Крім зазначених робіт, Михайло Осипович за своє життя опублікував багато матеріалів з історії Малоросії в «Читаннях імператорського товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті»: «Листи графа Г. Головкина до гетьмана Скоропадського» (1847 р., № 1, стор. 1 – 8); «Листи імператора Петра I до малоросійського гетьмана І. Скоропадського» (1848 р., № 8, с. 42 – 44); «Листи до гетьмана Скоропадського від Цариці та Царівен» (1848 р., Кн. 1, стор. 105-108); «Архів військово-похідної канцелярії графа П.О. Румянцева-Задунайського» (1865 р., кн. 1, стор. 1 – 270; 1865 р., кн. 2, стор. 1 – 330; 1866 р., кн. 1, стор. 1 – 274; 1875 р., кн. 4, стор. 1 – 112; 1876 р., кн. 1, стор. 113–240; 1876 р., кн. 2, стор. 241–294); «Папери до управління Малоросією графа П.О. Румянцева-Задунайського» (1861 р., кн. 1, стор. 137 – 165); Записка «Про розбір архіву графа П.О. Румянцева-Задунайського» (ЧІТНЛ, 1892 р., кн. 6, стор. 138 – 142); «Лист генерала П.Б. Пасека до П.О. Румянцеву від 14 травня 1780 р. «(Руська старина, 1882 р., т. 33, № 1, стор. 189 – 190) та ін.

Виданням зазначених та інших робіт М.О. Судієнко вніс значний внесок у розвиток вітчизняної історії і заслужив гідну оцінку сучасників, зокрема М. Максимовича, який писав, що «история Малороссии значительно обогатилась и продвинулась вперед разнообразными трудами Бодянского, Домбровского, Зубрицкого, Иванишева, Костомарова, Маркевича, Самчевского, Судиенко и других»³⁵.

У серпні 1857 року М.О. Судієнко залишив посаду голови комісії «у зв'язку з погіршенням стану здоров'я», однак продовжував займатися громадською діяльністю і в наступному році був обраний до складу Чернігівського губернського комітету «З поліпшення побуту поміщицьких селян» від Новгород-Сіверського повіту.

На той час він переконався в необхідності реформ і проповідував по Києву найліберальніші погляди з селянського питання, заявляючи, що він був проти скасування кріпосного права, «но когда оно неизбежно, то необходимо предъявлять требования умеренные и тем утвердить прочные интересы дворянства и спасти страну от бедствия»³⁶.

Аналогічних поглядів він притримувався і після обрання до складу Чернігівського губернського комітету «З поліпшення побуту поміщицьких селян» і разом з іншими членами комісії ліберального напрямку виступав за скасування кріпосного права і наділення селян за викуп невеликими ділянками землі.

Після закінчення роботи в комітеті Михайло Осипович зайнявся упорядкуванням свого архіву, у якому налічувалось 14 богословських рукописів (включаючи виписки з бесід Іоанна Зотоустого з приміткою князя Курбського), 25 томів з правознавства і політики (допити Пугачова, що проводились у відділенні Тимчасової комісії у присутності Потьомкіна; різні укази з Генеральної військової канцелярії за 1722 – 1724 рр., 1726 – 1727 рр.; рескрипти Катерини II, імператора Павла тощо), 50 томів із історії та географії (Записка Карамзіна про стародавню і нову Росію; Оповідь про Коліївщину; Коротка записка про малоруських козаків; Журнал подорожі гетьмана Апостола до Москви в 1828 році та ін.), а також його особисті документи і документи його батька Осипа Степановича Судієнка³⁷.

Після смерті Михайла Осиповича вказаний архів успадкував його старший син володимирський губернатор Йосип Михайлович Судієнко. Він був високоосвіченою людиною і, розуміючи важливість отриманих документів для вітчизняної історії, заповідав їх університету святого Володимира в Києві.

У 1894 році після смерті Йосипа Михайловича його дружина Юлія Михайлівна Судієнко виконала розпорядження чоловіка і передала успадкований ним архів зазначеному навчальному закладу,³⁸ де його згодом описав професор В.С. Іконніков у своїй книзі «Досвід російської історіографії».

На той момент архів включав у себе 98 номерів окремих рукописів, збірок і зв'язок архівних документів, з яких найбільший інтерес представляли документи, що стосувалися біографії фельдмаршала П.О. Румянцова-Задунайського, його офіційне і приватне листування; систематично підібрані копії дарованих грамот містам Києву і Чернігову; зібрані в хронологічному порядку і переплетені в шість томів копії грамот, статей, листів та інших документів, що стосувались української історії 1650 – 1773 рр.; копії указів з генеральної військової канцелярії за 1722, 1723, 1724, 1726 і 1727 рр.; копії ревізій маєтностей по полках Київському, Миргородському і Гадяцькому 1729 – 1730 рр.; щоденник Петра Даниловича Апостола; ненадрукована записка відомого захисника малоросійського шляхетства Г.А. Полетики про привілеї та вольності, що належали шляхетству на підставі «прав малоруських», та інші документи³⁹.

Нині частина вказаного архіву зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і, за інформацією його співробітників, містить у собі головним чином листи М.О. Судієнка до Д.Г. Бібікова та М.О.Максимовича.

Михайло Осипович був відомим свого часу благодійником та меценатом. До скасування кріпосного права він володів обширними маєтками в селах Андрійковичі, Андріївка, Голубівка, Добротове, Кам'янська Слобода, Очкине, П'ятовськ, Работин, Решетки, Собичеве, Черніжов, Есмань та в інших хуторах і селах Новгород-Сіверського, Стародубського, Конотопського, Кролевецького та Глухівського повітів Чернігівської губернії⁴⁰, у яких проживало близько 2700 кріпосних селян (1828 р.)⁴¹ і налічувалося більше 15 тисяч десятин землі, а також мав у власності винокурні заводи в селах Очкине і Красний Хутір та цукровий завод в селі Голубівці.

Значну частину отриманого доходу він витрачав на благодійні цілі. Так, ще до вступу на посаду почесного опікуна Чернігівської гімназії в 1838 році він одноразово пожертвував на будівництво благородного пансіону при гімназії 30000 рублів, а впродовж трьох років, поки він будувався, жертвував по 2500 рублів щорічно на найм приміщення для проживання гімназистів⁴².

У 1843 році Михайло Осипович пожертвував на користь учнів Чернігівської гімназії 630 рублів сріблом⁴³, а після відкриття учнівської квартири забезпечив її необхідним обладнанням та приніс у дар гімназії значне зібрання книжок⁴⁴. Крім того, протягом декількох років він жертвував по 150 руб. асигнаціями малозабезпеченим гімназистам, які виявили бажання після закінчення гімназії навчатися в університеті святого Володимира в Києві⁴⁵.

У 1855 році, під час війни з Туреччиною, Михайло Осипович «зі значними зі

свого боку пожертвуваннями» сформував новгород-сіверську ополченську дружину, призначену для поповнення регулярної армії⁴⁶, а задовго до цього, в 1821 році, збудував кам'яний храм Різдва Христового в селі Кам'янська Слобода на Новгород-Сіверщині⁴⁷.

За загадану та іншу благодійну діяльність він у 1849 році був нагороджений орденом Святої Анни⁴⁸, а 22 вересня 1856 року під час виконання обов'язків почесного опікуна Новгород-Сіверської гімназії – орденом Святого Володимира IV ступеня⁴⁹.

М.О. Судієнко був дійсним членом імператорського російського географічного товариства (з 30 листопада 1852 року)⁵⁰, разом з генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим, митрополитом Філаретом та єпископом Аполлінарієм входив до складу комітету з відновлення стародавнього внутрішнього розпису в Софійському соборі м. Києва⁵¹.

Проте він ніколи не був членом товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті, як помилково вважали автори Російського біографічного словника⁵².

Останні роки свого життя Михайло Осипович проживав у Новгороді-Сіверському.

Під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії, з 1869-го по 1871 рік, у його будинку жив Микола Іванович Кибальчич (1853 – 1881 рр.), автор проекту реактивного апарата, відомий російський революціонер і народоходець, що виготовив бомбу, якою 1 березня 1881 року був убитий імператор Олександр II.

М.І. Кибальчич був репетитором-губернером онуків М.О. Судієнка і зберігав у його будинку нелегальну бібліотеку заборонених у той час творів М.О. Добролюбова, Д.І. Писарева, О.І. Герцена та інших авторів.

Микола Іванович з дитинства відрізнявся загостреним почуттям справедливості і часто конфліктував з викладачами, які несправедливо карали його товаришів. Це не подобалось адміністрації гімназії, і тому після конфлікту, що виник між Кибальчичем і викладачем Безменовим, його вирішили виключити з навчального закладу. Дізнавшись про це, Михайло Осипович висловив свою думку з цього приводу: «Смотрите, наш тихоня, кроткий добряк Кибальчич оказался таким смельчаком, в защиту правды не побоялся подставить свою голову. Молодец, ах, молодец!» Ця думка швидко розповсюдилася по місту і завдяки їй Кибальчича залишили в гімназії⁵³.

М.О. Судієнко на той час уже не займав ніяких посад, проте, як відзначали сучасники, «управлял, по одному внушенному почтению, целым городом»⁵⁴.

Наприкінці 60-х років XIX століття М.О. Судієнко осліп і 8 вересня 1871 року помер⁵⁵. Поховали його на території Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря⁵⁶.

Після його смерті близький друг український історик, археограф і поет Михайло Володимирович Юзефович (1802 – 1889 рр.) писав: «Михаил Осипович был человек не дюжинный. С умом серьезным, просвещенным и острым, он соединял характер самого твердого закала. Его правила были непоколебимы, его мнения не подчинялись никакому расчету и уступали только убеждениям, им самим выработанным. Принадлежа, по состоянию и воспитанию, к высшему классу, он был по чувствам и образу мыслей, человеком вполне народным и признавал дворянское достоинство только в нравственном его значении. Кто знал его хорошо, в том не могло сложиться убеждение, что этот человек во всю жизнь свою не изменил сознательно никакому долгу»⁵⁷.

Справедливості ради слід було б увіковічити пам'ять про Михайла Осиповича і встановити на території Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря, де він похований, пам'ятний знак та перейменувати одну з вулиць у селі Очкиному Середино-Будського району Сумської області його ім'ям. Більше за все для цього підійде вул. Двірцева, що веде від центру села до місця, де колись стояла садиба Судієнків.

Після смерті Михайла Осиповича залишилося три сини – Йосип, Олександр та Михайло, і дві дочки – Анастасія та Катерина.

Старший син Михайла Осиповича – Йосип народився 27 липня 1830 року в селі Очкиному Новгород-Сіверського повіту⁵⁸.

З дитинства він проживав зі своїми батьками в Новгороді-Сіверському, а його навчанням займалися кращі викладачі місцевої гімназії.

У 1843 році Йосип Михайлович разом з батьками переїхав у Київ, де через декілька років вступив на навчання на історико-філологічний факультет Київського університету святого Володимира.

У 1851 році він закінчив університет зі ступенем кандидата і 5 грудня того ж року був прийнятий на військову службу в другий драгунський полк юнкером.

Під час Кримської війни, з 1854 р. по 1856 р., Й.М. Судієнко брав участь у бойових діях – у розвідувальній операції під Євпаторією, у с. Саки, у с. Чоботари і в битвах на річці Чорній та на Федюхиних висотах, і був нагороджений срібною медаллю за захист Севастополя та бронзовою медаллю на згадку про війну 1853 – 1856 рр.

Через рік після закінчення війни його перевели в Дніпровський піхотний полк і призначили викладачем історії в училищі підпрапорщиків при штабі 4-го армійського корпусу, а через два роки в лейб-гвардії гусарський його Величності полк, звідки в 1864 році він у званні штаб-ротмістра вийшов у відставку.

У тому ж році Й.М. Судієнко приїхав у свій родовий маєток в Очкине і незабаром був обраний на перше скликання земських зборів гласним повітом і губернським від Новгород-Сіверського повіту, а в 1865 році першим головою Новгород-Сіверської земської управи.

У травні 1867 року Йосипа Михайловича обрали новгород-сіверським предводителем дворянства, а в наступному році перебрали головою земської управи на новий строк.

30 травня 1868 року Й.М. Судієнку присвоїли звання камер-юнкера Двору Його Величності, а 24 вересня 1869 року призначили чернігівським віце-губернатором. На вказаній посаді, він працював до 2 січня 1876 року і, за згадками сучасників, користувався пошаною і любов'ю громадян.

2 січня 1876 року Йосипа Михайловича призначили виконуючим обов'язки владимирського губернатора, а 30 серпня того ж року присвоїли чин дійсного статського радника і затвердили на посаді губернатора⁵⁹.

Владимирською губернією Й.М. Судієнко управляв майже 17 років – «дольше всех остальных владимирских наместников и губернаторов за все время существования наместничества и губернии»⁶⁰.

Друга половина губернаторства Судієнка збіглася з початком страйкового руху в Росії. Його хвиля прокотилась і по Владимирській губернії. 7 січня 1885 року на текстильній фабриці Морозова в містечку Нікольському спалахнув страйк, відомий з історії як Морозівський. Робітники фабрики, незадоволені оголошенням свята Хрещення Господнього робочим днем, непомірними штрафами і важкими умовами праці, відмовилися вийти на роботу. У відповідь на це Й.М. Судієнко особисто віддав наказ військам про арешт робітників і висилку їх з Нікольського за місцем проживання.

В іншому випадку, коли 24 лютого 1887 р. близько 600 робітників Ковровських залізничних майстерень відмовилися взяти введені новим законом розрахункові книжки, Й.М. Судієнко заборонив допускати їх до роботи.

Зимом 1891 року Й.М. Судієнко захворів і 5 грудня 1892 року помер. Поховали його з великими почестями на території Новодівочого монастиря в Москві⁶¹.

За час губернаторства Й.М. Судієнко був нагороджений орденами Святого Станіслава I ступеня, Святої Анни I і II ступенів, Святого Володимира II ступеня з зіркою, орденом Білого Орла, а також удостоєний звання камергера, посади шталмейстера Двору Його Величності і чину таємного радника.

Йосип Михайлович був одружений з Юлією Михайлівною Пашковою (1834 р. – 29.11.1895 р.), дочкою генерал-лейтенанта Михайла Васильовича Пашкова, проте дітей від неї не мав.

Юлія Михайлівна була опікуном Владимирської земської жіночої гімназії і багато піклувалась про її потреби. На згадку про це міністр народної освіти Росії заснував при вказаній гімназії дві стипендії її імені, які виплачувались дітям малозабезпечених дворян Владимирської губернії⁶².

Середній син Михайла Осиповича – Олександр народився 28 липня 1832 року в Москві.

З 10 листопада 1850 року він перебував на військовій службі, під час якої в 1854 – 1855 рр. брав участь у Кримській війні. Після виходу у відставку він в 1869 р., 1872 р. і 1875 р. обирався почесним мировим суддею і головою з'їзду мирових суддів Новгород-Сіверської округи, в 1870 році – гласним від Новгород-Сіверського повіту, а в 1881 – 1882 рр. – предводителем дворянства Новгород-Сіверського повіту⁶³.

З 1864 року Олександр Михайлович перебував у шлюбі з Ольгою Володимирівною Туманською (1847 – 1882 рр.), внучкою декабриста Олександра Федоровича Бріггена (1792 – 1859 рр.), члена «Союзу благоденствования» і «Північного товариства», і мав від неї двох синів Євгенія і Георгія та три дочки Ольгу, Марію і Софію.

За своє недовге життя Олександр Михайлович дослужився до звання ротмістра і чину колезького радника. Разом з дружиною володів 8160 десятинами землі в Новгород-Сіверському і Трубчевському повітах Чернігівської губернії, мав цукровий завод в с. Голубівці Новгород-Сіверського повіту і винокурний завод в с. Очкине. Помер Олександр Михайлович 12 квітня 1882 року і був похований на території Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря.

Молодший син Михайла Осиповича – Михайло (? – † в січні 1896 р.) проживав зі своїми батьками спочатку в Києві, а потім у Новгороді-Сіверському.

За спогадами інспектора Новгород-Сіверської гімназії Йосипа Самчевського, який в дитинстві займався його вихованням і навчанням, Михайло мав вроджені вади у розвитку і недоумство, «в поведенні он обнаруживал ненормальность и странность, любил забавы, свойственные малолетнему возрасту, не оказывал любознательности к предметам учения, зато чрезвычайно любил узнавать домашние новости, слушать разные, часто самые нелепые, рассказы, которым он верил»⁶⁴.

Незважаючи на це, він засвоїв грамоту і служив помічником секретаря з'їзду мирових суддів, колезьким реєстратором в Новгород-Сіверському повітовому відділенні опікування про тюрми та попечителем Новгород-Сіверського народного училища⁶⁵.

Середня дочка Михайла Осиповича – Катерина була одружена з таємним радником Миколою Павловичем Гессе (9.03.1829 – 3.04.1893 рр.), київським губернатором з 12 березня 1871 року по 18 листопада 1881 року⁶⁶.

До революції вона проживала в Києві і була довічним почесним членом Київської губернської опікунської ради дитячих притулків⁶⁷.

Її дочка Марія Миколаївна Гессе (1868 р. – ?) була поміщицею. На початку минулого століття вона володіла 1630 дес. землі в с. Ставах Київського повіту і проживала на Липках в Києві.

Відомо, що Катерина Михайлівна похована разом зі своїм чоловіком на цвинтарі Аскольдова могила в Києві⁶⁸.

Молодша дочка М.О. Судієнка Анастасія народилася 14 грудня 1844 року. В 1865 році вона вийшла заміж за князя Еммануїла Васильовича Голіцина (1834 – 1892 рр.)⁶⁹, народила від нього дві дочки Софію (1869 р.), яка пропала безвісти в 1918 році, і Надію (1871 р.), яка пропала безвісти в Туркестані в 1934 році, і сина Василя (3.05.1873 – 10.05.1873 рр.) і померла 8 травня 1873 року. Похована в Петербурзі під церквою святого Сергія в Сергіївській пустині⁷⁰.

У дитинстві Анастасія Михайлівна проявляла схильність до навчання і добре засвоювала навчальний матеріал «по всем предметам, которые преподавали ей разные учителя, показывала отличные успехи и, окончивши свое воспитание, сама занималась русской и иностранной литературой»⁷¹.

У Михайла Осиповича була ще одна дочка – Єлизавета. Вона народилася 3 березня 1834 року в Москві і померла в малолітстві. Похована, скоріше за все, в селі Очкине, поблизу Успенської церкви.

Як виглядав Михайло Осипович Судієнко, ми можемо судити з картини відомого німецького історичного живописця і портретиста Фогель-фон-Фогельштейна «М.О. Судієнко (сімейна група)»⁷².

Крім самого Михайла Осиповича, на ній зображена його дружина Надія Михайлівна Миклашевська, дочка Єлизавета і один із синів – Йосип або Олександр.

Картина, ймовірно, була написана в той час, коли М.О. Судієнко їздив на лікування за кордон. До революції вона зберігалась у картинній галереї села Очкине і належала онуку Михайла Осиповича – Євгенію Олександровичу Судієнку, депутату IV Державної думи Росії.

Історії відома ще одна картина із зображенням Михайла Осиповича – «Портрет М.О. Судієнка» роботи І.А. Нечаєва, який зберігається в Державному музеї О.С. Пушкіна⁷³.

Проте ми не можемо з упевненістю стверджувати, що на ньому зображений саме М.О. Судієнко.

1. Фролов Н. О Пушкине и семье Судиеико: На коленях у великого поета играл будущий владимирский губернатор. // Владимирские ведомости. – 2006. – 3 июня. – С. 8 – 9.
2. Там само.
3. Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т. 3. – С. 46.
4. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – С. 193.
5. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судиеико и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 31.
6. Там само. – С. 41.
7. Морозова А.В. Черниговские приятели Пушкина //Черниговский полдень. – 1999. – 13, 20 мая.
8. Фрейман О.Р. Пажи за 185 лет: Биографии и портреты бывших пажей с 1711 г. по 1896 г. – СПб., 1897. – С. 247.
9. Письма А.С. Пушкина к М.О. Судиеико. //Русский архив. – СПб., 1898. – №1. – С. 168.
10. Тургенев А.М. Записки Александра Михайловича Тургенева. 1772 –1863 гг. // Русская старина. – 1886. – Т. 52. – № 10. – С. 54.
11. Російський Державний військово-історичний архів. – Ф. 395. – Оп. 84. – Д. 6. – 2 отд. 1829.
12. Там само.
13. Лотман Ю.М., Марченко Н.А., Павлова Е.В. Лица пушкинской эпохи в рисунках и акварелях: Камерный портрет первой половины девятнадцатого века. – М., – Искусство, 2000. – С. 412.
14. Письма А.С. Пушкина к М.О. Судиеико. //Русский архив. – СПб., 1898. – №1. – С. 168.
15. Тархова Н.А. Летопись жизни и творчества А.Пушкина (1829 – 1932 гг.). – М., 1999. – Т. 3. – С. 36.
16. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 10-ти томах. – Москва, Издательство «Наука», 1966. – Т. 10. – С. 268 – 269, 272 – 273, 401 – 402, 528.
17. Там само.
18. Там само.
19. Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 – 1893 гг. – Чернигов, 1893. – С. 15.
20. Морозова А.В. Черниговские приятели Пушкина //Черниговский полдень. – 1999. – 13, 20 мая.
21. Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 – 1893. – Чернигов, 1893. – С. 15.
22. Памяти М.О. Судиеико // Киевская старина. – К., 1901. –Т. IXXIV. –С. 84.
23. Конисский А.Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко. – Одесса, 1898. – С. 231 – 233.
24. Памяти М.О. Судиеико // Киевская старина. – К., 1901. –Т. IXXIV. –С. 84.
25. Цензура в царствование императора Николая I // Русская старина. – СПб., 1904. – Т. 117. – С. 441 – 442.

26. Письмо Судиенко М.О. Максимовичу от 29 мая 1850 г. // ЦНБ им. Вернадского. Ф. III. 6045.
27. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1893. – С. 74 – 83.
28. Там само. – С. 101 – 102.
29. Иконников В. О разборе архива графа П.А. Румянцева-Задунайского (Записки М.О. Судиенко). //Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. 138 – 142.
30. Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1893.
31. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Киев, 1892. – Т. 1. – С. 42 – 44.
32. Письмо Судиенко М.О. Максимовичу от 9 мая 1855 г. // ЦНБ им. Вернадского. Ф. III. 6045
33. Судиенко М.О. Материалы для Отечественной истории. – Киев, Унив. тип., 1853 – 1855. – Т. 1, 2.
34. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – Киев, 1851. – Предисловие.
35. Максимович М. Сочинения. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 524.
36. На заре крестьянской свободы //Русская старина. – СПб., 1898. – Т. 94. – С. 53.
37. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев, 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 1105, 1228, 1420, CCLXXII, CCLXXIII, CCLXCVI, CCLXCVII. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1574, 1586, 1625, 1635.
38. Университетские известия. – Киев, 1893. – №5. – С. 24.
39. Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского Университета святого Владимира. – К., 1910. –С. 1, 4.
40. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судиенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 30.
41. Російський Державний військово-історичний архів. – Ф. 395. – Оп. 84. – Д. 6. – 2 отд. 1829 г.
42. Высочайшие повеления // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1840. – Часть XXVI. – С. 138 – 140.
43. Распоряжения, относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения // Журнала Министерства народного просвещения. –СПб., 1844. – Часть XLII. – С. 43.
44. Распоряжения, относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения // Журнала Министерства народного просвещения. –СПб., 1845. – Часть XLVI. – С. 47.
45. Распоряжения // Журнала Министерства народного просвещения. –СПб., 1843. – Часть XXXIX. – С. 80.
46. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – 2-е вид., перероб. та доп. – Суми, 2004. – С. 446.
47. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговское епархии. – Чернигов, 1874, – Кн. 6. – С. 52.
48. Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – В.1 (XIX ст. – 1930-ті р. р.). – Київ, 1999. – С. 312.
49. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1857 (февраль). – С. 20.
50. Семенов П.П. История полувековой деятельности императорского русского географического общества. – СПб., 1896. – Часть 3. – С. 51.
51. Сементовский Н. Киев, его святыни, древности и достопамятности. Киев., 1864. – С. 99.
52. Российский биографический словарь. – Спб., 1912. – С. 106.
53. Иващенко И.И., Кравець А.С. Николай Кибальчич. – М. 1995.
54. Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – СПб., 1888. – С. 153.
55. «Киевлянин» (некролог Судиенко). – 1871 г., №112.
56. Чулкова Н.П. Река времен. Книга истории и культуры. Русский Провинциальный Некрополь: Картоотека из собрания государственного литературного музея. – М., 1996. – Кн. 4. – С. 398 – 399.
57. Памяти М.О. Судиенко. // Киевская старина. – Киев, 1901. – Т. IXXIV. – С. 83.
58. Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 800.
59. Иосиф Михайлович Судиенко (Некролог) //Черниговские губернские ведомости. – 1892., №102.
60. Фролов Н.В., Фролова Э.В. Владимирские наместники и губернаторы. 1778 – 1917 гг. – Ковров, 1998. – С. 105 – 109.
61. Сайтов В.И., Модзалевский Б.Л. Московский некрополь. – СПб., 1907–1908. – Т. 3. – С. 171.
62. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1890. –Часть CCLXIX. – С. 29 – 30.
63. Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 800 – 801.
64. Воспоминания Самчевьского // Киевская старина. – Киев, 1894. – Т. XLVI. – С. 334 – 335.

65. Календарь Черниговской губернии на 1891 год. – Чернигов, 1890. – С. 206.
66. «Киевлянин». – 1893 г., № 94.
67. Календарь Киевской губернии на 1914 год. – Киев, 1914.
68. Друг О., Малаков Д. Особняки Киева. – Киев, 2004. – С. 748.
69. Голицын Н.Н. Материалы для полной родословной росписи князей Голицыных. – Киев, 1880. – С. 92.
70. Петербургский некрополь. – СПб., 1912. – Т. 1. – С. 624.
71. Воспоминания Самчевского // Киевская старина. – Киев, 1894. – Т. XLVI. – С. 327 – 328.
72. Врангель Н.Н. Иностранцы XIX века в России // Старые годы. 1912., июль – сентябрь. – С. 34 – 35.
73. Лотман Ю.М., Марченко Н.А., Павлова Е.В. Лица пушкинской эпохи в рисунках и акварелях: Камерный портрет первой половины девятнадцатого века. – М., Искусство, 2000. – С. 412 – 413.

Настоящая статья посвящена жизни и творчеству Михаила Осиповича Судьенко, одного из наиболее известных украинских археографов середины XIX века. В ней приводятся биографические сведения о самом археографе, членах его семьи и об основных этапах его жизни: дружбе с А.С. Пушкиным, работе в Киевской комиссии для разбора древних актов и т.д.

This article is devoted to the life and creation of Michael Osipovich Sudienko, one of the well – known Ukrainian specialist in the study and publication of early texts in the middle of the 19 the century. Inhere is some biographic information about this specialist, the members of his family and the main facts about his life in it: his close friendly relations with A.S. Pushkin, work in the Kievan commission for analysis of ancient decrees, etc.

Лідія Лавріненко

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСНА МЕДИЧНА БІБЛІОТЕКА: БІБЛОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ (1930 – 2000 роки)

У статті автором пропонується аналіз історії становлення та розвитку Чернігівської обласної наукової медичної бібліотеки протягом 1930-2000 рр. як важливого організаційно-методичного, інформаційного, історико-краєзнавчого центру Сіверянського краю. Особлива увага звертається на роль директора бібліотеки М. М. Дулі щодо поліпшення науково-технічного забезпечення, створення служби наукової медичної інформації, розвитку дослідницької роботи на Чернігівщині.

Важливим організаційно-методичним, інформаційним, історико-краєзнавчим центром була Чернігівська обласна наукова медична бібліотека. Вона пройшла складний шлях розвитку. Народний комісаріат охорони здоров'я 6 листопада 1930 р. видає наказ № 128а, яким передбачалася організація нових бібліотечних установ на базі фондів медінститутів, але керівники останніх не квапилися виконувати це рішення [20, с. 11-12]. У Чернігові лише у 1933 р. у приміщенні науково-дослідного бактеріологічного інституту засновується обласна наукова медична бібліотека, першим директором якої була М. Л. Гайсинська — лікар-психіатр. Протягом 1933-1934 рр. на кошти облздороввідділу була закуплена спеціальна література, а за ініціативою прогресивних медиків Чернігівщини проходив збір фундаментальної літератури [21, с.11].

Крім приватних благодійних дарунків, надали допомогу фондами Державна центральна наукова медична бібліотека (м.Москва), Харківська наукова медична бібліотека, Республіканська наукова медична бібліотека [16, с.23].

Уже в 1933 р. було налагоджено обслуговування медичних працівників міста та області. За рік книговидача досягла 1800 примірників: 1300 – по індивідуальному абоненту, 500 – колективному. У 1936 р. бібліотекою зроблені перші кроки до запровадження заочного та міжбібліотечного абонементів [10, с. 69-75].

Протягом 1933-1941 рр. швидко зростав книжковий фонд (до 41 тис. примірників). Постійно збільшувалась кількість читачів, зокрема, з числа медичних працівників та осіб, що проходили стаціонарне лікування. У 1937р. директором установи призначається лікар-рентгенолог І. Е. Бурковський. За цей час штат виріс з трьох до семи працівників. Бібліотека набувала популярності серед медичної громадськості Чернігівщини [23, с. 3].

У 1941 р., у перші дні Великої Вітчизняної війни, внаслідок бомбардування німецько-фашистською авіацією бібліотека зазнала значних матеріальних збитків. Роботу вдалося поновити лише 1 січня 1944 р. На плечі новопризначеного директора З. М.Каменецької ліг основний тягар поновлення книжкового фонду [24, с.9].

© Лавріненко Лідія Іванівна – завідувач відділу Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, пошукувач Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова.

У післявоєнні часи бібліотека під керівництвом М. А. Кукси розпочала роботу з відбудови, ремонту приміщення, налагоджування системи обслуговування, комплектування фондів. Працівниками абонементу в цей час були закладені основи етики бібліотекаря, які служать не одному поколінню працівників – ввічливо, оперативно, максимально повно надавати бібліотечну інформацію читачам.

Позитивну роль у покращанні комплектування відіграв наказ МОЗ УРСР № 424 від 20.06.1952 р. «О комплектовании медицинских библиотек при районных больницах», згідно з яким, бібліотека організувала централізоване комплектування бібліотек районних лікарень [18]. До 1956 р. фонд довоєнної літератури було відновлено до 40 тис. примірників. З 1957 р. значна увага приділялась оперативному та якісному забезпеченню інформацією всіх ланок охорони здоров'я і медичної науки Чернігова та області. А це можливо було при максимальній повноті комплектування і обробки літератури, відображенні її в каталогах [15, с.69-72]. Почалося планове комплектування фонду бібліотеки і бібліотек лікувально-профілактичних закладів області, визначались його основні завдання, принципи і напрямки. Головні вимоги, які висувались до комплектування: тип бібліотеки; склад споживачів бібліотеки; вивчення запитів абонементів; профіль та структура медичного закладу; актуальність питання, висвітленого в тому чи іншому документі; наявність чи відсутність в інформаційному центрі джерел з питань, які цікавлять читачів бібліотеки [14, с.24-27].

У червні 1957 р. директором був призначений М. М. Дуля – лікар-стоматолог, бібліотекознавець [23, с.4]. Колектив велику увагу приділяв поліпшенню науково-технічного забезпечення. Було введено в дію апарати «Мікрофот», «Пентакта», електрографічний апарат «ЕРА», широко використовувались друкарські машинки.

У 1960 роки розширюється сфера діяльності бібліотеки, впроваджуються нові форми обслуговування. Зокрема, у лікувально-профілактичних установах відкривались пункти видачі літератури, упорядковується обслуговування іногородніх абонементів, відкрилися заочний та міжбібліотечний абонементи. Внаслідок значно зростали основні показники роботи [9, с.56-62].

Наприкінці 1960-х років у Чернігівській області була створена служба науково-медичної інформації. Перші кроки у справі створення наукової медичної інформації зробила Г.В. Старушкевич у 1969 р. У співавторстві М.М. Дулі та Г.В. Старушкевич було видано декілька праць, присвячених організації та діяльності цієї служби в області. А у 1971 р. уже був створений відділ наукової медичної інформації (НМІ), опрацьовано «Положення про відділ медичної інформації Чернігівської обласної науково-медичної бібліотеки», яким регламентувалась його робота по трьох основних напрямках: науково-інформаційному, організаційно-методичному, науково-дослідному [5, с. 54 – 57].

За період становлення та розвитку служби було складено 19 документів, які регулювали діяльність служби НМІ в системі охорони здоров'я області, передусім, методичні листи та методичні рекомендації: «Підготовка і методика проведення інформаційних і тематичних оглядів», «Організація роботи груп НМІ в ЛПУ», «Основи наукової медичної інформації» тощо [22, с.27]. За матеріалами роботи відділу науково-медичної інформації обласної наукової медичної бібліотеки та груп НМІ при лікувально-профілактичних закладах області було надруковано 14 наукових праць.

Паралельно нарощувався книжковий фонд. Уводилась на зміну інвентарної систематична, а журнальної – систематично-алфавітна порядкова система її розстановки. Розгорталась копітка дослідницька робота з медичного краєзнавства, з історії розвитку медицини та медичної науки на Чернігівщині. Колектив регулярно готував до друку і публікував наукові роботи провідних бібліотечних спеціалістів. Протягом 1950 – 1980-х років було видано близько 50 наукових праць,

з яких більше 30 – авторства директора [1,с.5]. Фонди бібліотеки постійно послуговувались аспірантам і докторантам, науковцям для підготовки дисертаційних досліджень, монографій, статей. За підрахунками співробітників бібліотеки, в області понад 50 кандидатам медичних наук було надано бібліографічну допомогу [23,с.5].

У 1970-і – 1980-і роки значно підвищилась якість обслуговування, швидко зростали фонди. Був створений обмінно-резервний фонд. Бібліотечний фонд мав відділи: загальний; суспільно-політичний; довідковий (містився у читальному залі для безпосереднього користування читачами); газетний; журнальний; обмінний фонд.

Загальний відділ охоплював друковані твори з усіх галузей медицини. Пропаганда фондів спрямовувалась на суттєве розширення тематичних виставок, розкриття досягнень медичної науки. Запроваджувався принцип спеціалізованого обслуговування читачів. Основна увага переносилася на обслуговування організаторів охорони здоров'я, молодих спеціалістів та працівників лікувальних закладів, які проводили наукові дослідження [13, с.11]. Досвід бібліотеки з бібліотечно-інформаційного обслуговування молодих спеціалістів-медиків було рекомендовано для впровадження у практику роботи обласних медичних бібліотек країни [7, с.87].

У наказі МОЗ УРСР № 656 від 20 жовтня 1983 р. “Про організацію роботи обласних медичних бібліотек” зазначалося, зокрема, що бібліотека за 50 років стала справжнім організаційно-методичним центром бібліотечної та інформаційної роботи в лікувально-профілактичних установах області [17]. За цей час її книжковий фонд досяг 209735 примірників, книговидача – 166836 примірників, число відвідувачів – 5173 чол. Постійними читачами стали лікарі-практики, удостоєні звання «Заслужений лікар України»: І. О. Вапняр, В. Ф. Дишлок, Б. М. Іванов, В. Г. Марценюк, С. І. Богдан, А. Д. Махно, О. П. Хребтатій та інші. Регулярно з фондами працювали лікарі-науковці: А. М. Груша, Т. А. Фаль, В.В. Сергієнко, Т. А. Тігаєва, П. М. Седень, Л. Г. Жила, Н.В. Цибульська, Н. І. Медведєва, З. М. Соколова, В. І. Фриз.

У 1980-і роки бібліотека стала базовою організаційно-методичною установою. Досвід роботи переймали фахівці м. Чити, Рязані, Кемерово, Єкатеринбурга, Азербайджану, 23 обласних наукових медичних бібліотек України [23, с. 6].

У 1990-і роки через різного роду обставини суттєво погіршилося книгопостачання. Водночас колектив установи продовжував примножувати набутий позитивний досвід роботи попередніми поколіннями бібліотекарів. Бібліотека вистояла і продовжувала працювати. Було поставлене завдання: органічно трансформуватися в інформаційний простір країни. Започатковується створення електронного каталогу. Активізувалася науково-дослідницька робота з історії медичного краєзнавства. Оперативно велася бібліотечно-інформаційна робота серед медичних працівників області [23, с.7]. Розвивався такий напрям, як краєзнавча бібліографія, котрий відігравав важливу роль у науковій роботі медичних працівників [12,с.1].

Бібліотекою проводилась науково-дослідна, просвітницька робота за кількома напрямками. Перший напрям був направлений на підбір краєзнавчої літератури і включення її до довідково – інформаційного фонду (ДІФ); проведення запиту краєзнавчої літератури по міжбібліотечних абонементів (МБА) із великих книгосховищ країни; формування переліку літератури з охорони здоров'я і досягнення медичної науки Чернігівщини в довідково-пошуковому апараті (ДПА); створення картотеки «Історія медицини і охорони здоров'я Чернігівщини».

Другий напрям стосувався пошуку і розробки матеріалів з окремих тем: “Видатні діячі медицини, уродженці Чернігівської області (губернії)»; «Медичні працівники Чернігівщини – революціонери»; «Заслужені лікарі УРСР і інших союзних республік колишнього СРСР, діяльність яких пов'язана з Чернігівщиною»; «Медичні працівники Чернігівщини, нагороджені орденами за звитяжну працю».

Третій напрям спрямовувався на укладення окремих видань: покажчиків наукових робіт, виконаних лікарями і фармацевтами Чернігівської області (губернії); топографо-хронологічного покажчика про окремі медичні заклади області; покажчика ювілейних дат медичних закладів області; бібліографічних покажчиків «Історія медицини і охорони здоров'я Чернігівської області». Інші напрямки: опис, виявлення медичних пам'яток на території області і передача їх матеріалів у Музей охорони здоров'я України; підготовка матеріалів та клопотання про увічнення пам'яті видатних медиків: І. Буяльського, П. Загорського та інших; виготовлення стендів «Видатні діячі медицини – наші земляки»; продовження збору документів про партизанську медицину на Чернігівщині, висвітлення даного питання в пресі; експонування щомісячного календаря «Пам'ятні дати медицини»; опрацювання фондів Чернігівського обласного державного архіву, Центрального державного архіву та інших, що мають документи про охорону здоров'я Чернігівської області (губернії); виступи на сторінках газет, журналів з висвітленням питань на історико-медичні теми; здійснення заходів щодо організації музею історії медицини та медичної науки на Чернігівщині; надання допомоги медичним закладам щодо організації історико-медичних куточків, музейних кімнат; організація виставок літератури з історії медицини та медичної науки області (району); продовження досліджень з проблеми «Сучасний стан розвитку медицини та медичної науки на Чернігівщині»; пропагування наукових праць лікарів області шляхом експонування їх на постійно діючій виставці [6, с. 3 – 4].

Важлива роль бібліотеки у координації роботи серед районних медичних бібліотек. Працівниками розроблялись інструктивно-методичні листи, пам'ятки, рекомендаційні списки літератури, тематичні покажчики. Так, районним бібліотекам були направлені методичні листи: «О составлении годового отчета», «О составлении годового плана работы библиотек районных и городских больниц» [4, с.79-88]. Видавалися бібліографічні матеріали з рекомендованою літературою до тем: «СНІД – загроза людству», «К аттестации врачей Черниговщины», «Доброе имя медика», «Бец Владимир Алексеевич», «Охрана здоровья детей», «Працівникам фельдшерсько-акушерських пунктів про туберкульоз», «Буяльський І. В. / К 150-летию со дня рождения» та багато інших [5, с.54-57].

Відкриття в 2004 р. в мережі Інтернет Web-сторінки з бібліографічної та краєзнавчої роботи дало можливість подавати коротку історію розвитку охорони здоров'я та медичної науки області, щорічні календарі знаменних та пам'ятних дат з медицини та з історії медицини Чернігівщини; новини світової, української та чернігівської медицини. В планах на майбутнє – поповнити на сторінку науковими працями медичних та фармацевтичних працівників Чернігівщини [23, с.4]. Започаткований електронний варіант картотек бібліотечної програми «Ірбіс». Це дозволило нагромаджувати матеріали для покажчика «Історія охорони здоров'я та розвиток медичної науки на Чернігівщині (2006-2015 рр.)» [2, с.2].

Неоціненною була роль бібліотеки у розширенні мережі спеціалізованих бібліотек області: 4 бібліотек медичних училищ, 8 – міських та обласних лікарень, 22 – центральних районних лікарень, 3 – інших медичних закладів. Ця робота була започаткована М. Дулею у 1950-і роки [23, с.2]. Спочатку книгозбірки були маленькі, часто у приміщеннях, не пристосованих для зберігання книг, з 40-50 відвідувачами, фондами близько 2000 прим. літератури. У 1958 р. обласна мережа нараховувала вже 36 бібліотек, поступово зростав попит на медичну літературу, створювались кращі умови роботи [8, с. 91-94].

В інфраструктурі медичних бібліотек Чернігівщини наукова бібліотека виступала провідним інформаційним, організаційно-методичним центром галузевих установ [19, с. 9 – 10]. Визначилась її оптимальна організаційна структура: п'ять відділів займалися питаннями обслуговування та книгозберігання; методичного забезпечення; каталогізації; комплектування та обробки літератури;

наукової медичної інформації. Досвід науково-методичної роботи узагальнювався у роботах директора бібліотеки М. Дулі та його колеги С. Бажан [3, с. 15].

У 1990-х роках унаслідок реконструкції дільничних лікарень припинив діяльність і ряд медичних бібліотек області. Але працівники бібліотеки продовжували методичну роботу. У 2002 р. було започатковано впровадження комп'ютерних технологій у роботу бібліотек обласної мережі [3, с.16]. Довідково-пошуковий апарат (ДПА), який складався із системи каталогів: алфавітного, систематичного, предметного, періодики та інших і картотек, налічував 1,7 млн. каталожних карток, які відображали першоджерела. За 70 років у медичній бібліотеці створена струнка система науково обґрунтованого довідково-пошукового апарату. Ініціатором цієї роботи виступила О. Мазко [11, с. 141].

На початку 2000-х років ЧОНМБ мала 190372 примірників літератури, у т. ч. 9100 іноземної (250 прим. цінної, англійською мовою), 30369 – спеціальних джерел, щорічно передплачувалось 140 найменувань періодичних видань, продовжується комплектування літератури з усіх галузей медицини та суміжних наук: біології, фізіології, генетики, екології, радіології, психології. На базі ОНМБ підготовлено 32 кандидатські та 2 докторські дисертації. Виступаючи на конференції, присвяченій 50-річчю ОНМБ, заслужений лікар України, кандидат медичних наук, хірург А. Заворотній зібрався: «...ця бібліотека незримо присутня на всіх моїх операціях...» [23, с.2-5]

Висококваліфіковані спеціалісти бібліотечної справи О. М. Шейна, Л.Г. Гаркава, О.І. Яценко, А. П. Шкаранда, Г. Ф. Середенко, В. Г. Тимошенко, Г. А. Мірошніченко, С. Ф. Єсипенко, О.С. Новик, Н. П. Динька продовжували найкращі традиції, започатковані попередніми поколіннями, ставши вчителями та наставниками сьогоденного покоління бібліотекарів – Н. Д. Яременко, А. І. Третьак, Т. Д. Жердевої, О.І. Шулежко, Л. Г. Марінової, Т. І. Власенко, І. І. Воронцовської, І. Г. Мельникової [23, с. 6].

Директор Державної наукової медичної бібліотеки, заслужений працівник культури України Р. Павленко переконана, що Чернігівська ОНМБ займає одне з провідних місць як інформаційний, організаційно-методичний центр мережі медичних бібліотек області. Важко переоцінити вагомий внесок колективу бібліотеки в джерело знань багатьох поколінь лікарів і вчених-медиків [19, с.9].

Колектив бібліотеки нагромадив багатий життєвий досвід, славні традиції, високий професіоналізм. Чернігівська обласна наукова медична бібліотека стала однією з провідних медичних бібліотек України за величиною фондів, кількістю читачів, бібліографічною впорядкованістю, каталогізацією, джерелознавством.

1. Богдан С. Вогнище знань у тихому провулку // Сіверщина. – 2003. – 17 жовт. – С. 5.

2. Воронцовська І.І. Інноваційні напрямки у бібліографічній та краєзнавчій роботі Чернігівської ОНМБ // Виступ на семінарі бібліотечних працівників медичних закладів Чернігівщини. – Чернігів, 2004. – 2с.

3. Власенко Т.І. ОНМБ – методичний центр обласної мережі бібліотек лікувально-профілактичних закладів // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С.14-16.

4. Дуля М.М., Бажан С.А. Методическая помощь библиотекам районных больниц по организации библиотечного обслуживания медицинских работников села // Сборник по обмену опытом работы медицинских библиотек Украины. – К., 1962 – С. 79-88.

5. Дуля М.М., Старушкевич А.В. Опыт пропаганды медицинской литературы к аттестации врачей Черниговской области // Сборник по обмену опытом работы медицинских библиотек Украины. – К., 1962. – С. 54-57.

6. Дуля М.М. Участие областной научной медицинской библиотеки в краеведческих историко-медицинских исследованиях. – Чернигов, 1983. – С. 3-4.

7. Дуля М.М. Работа библиотек по поднесению квалификации медицинских работников // Збірник по обміну досвідом. – Черкаси, 1957. – С. 83-88.

8. Дуля М.М. Про роботу Чернігівської обласної науково-медичної бібліотеки // Матеріали Всесоюзного совещання работников медицинских библиотек. – М., 1960. – С.91-94.
9. Дуля М.М., Бажан С.О. Питання класифікації медичної літератури та організації каталогів у медичних бібліотеках області // Методическая работа медицинских библиотек Украины. – К.: Здоров'я, 1965.–С. 56-62.
10. Дуля М.М., Бажан С.О. Комплектування книжкових фондів бібліотек медичних установ // Комплектование книжных фондов медицинских библиотек.– К., 1968.– С. 68-75.
11. Дуля М. М. Організація територіального довідково-інформаційного фонду (ДІФ) та використання його в практиці охорони здоров'я // Состояние и перспективы развития фондов библиотек системы здравоохранения.– М., 1975.– С. 140-142.
12. Дуля М.М. Опыт составления библиографии по истории здравоохранения и медицинской науки в Черниговской области // Тези обласної науково-практичної конференції. – Чернігів, 1971.– С. 1– 2.
13. Жердева Т. Д. Сторінки історії відділу обслуговування та книгозберігання // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 11-13.
14. Животковська В. Науково-методична діяльність бібліотек: традиції, інновації, перспективи // Бібліотечний форум. – 2005. – № 2, – С. 24 –27.
15. Иванова Л.И. Библиотечно-библиографическое обслуживание медицинских работников села // Сборник по обмену опытом работы медицинских библиотек Украины. – К., 1962. – С. 69-72.
16. Марінова Л.Г. Деякі аспекти формування книжкового фонду ОНМБ // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 23-25.
17. Наказ МОЗ УРСР «Про організацію роботи обласних медичних бібліотек» від 20 жовтня 1983р. № 656.
18. Наказ МОЗ УРСР «О комплектуванні медицинских библиотек при районных больницах» від 20.06. 1952 р. № 424.
19. Павленко Р.І. До 70-річчя Чернігівської ОНМБ // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 9-10.
20. Павленко Р.І., Матюшенко В.С. Державна наукова медична бібліотека в системі охорони здоров'я України // Державна наукова медична бібліотека: до 70-річчя заснування. Історичний нарис. – К., 2002.– С.11-12.
21. Чернякова О. Допоки є бібліотеки – медицина не загине // Ваше здоров'я. – 2004. – 24-30 верес., – С. 11.
22. Шулежко О. І. Організація та сучасний стан служби наукової медичної інформації в системі охорони здоров'я Чернігівської області // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С. 26-29.
23. Яременко Н.Д. Бібліотека на рубежі століть // Матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2003. – С.2-8.
24. Яременко Н.Д. Бібліотека – це не тільки книги і журнали // Деснянська правда. – 2003. – 2 жовт., – С. 9.

В статтє автором предлагается анализ истории становления и развития Черниговской областной научной медицинской библиотеки на протяжении 1930 - 2000 гг. как важного организационно-методического, информационного, историко-краеведческого центра Сиверянского края. Особое внимание уделяется роли директора библиотеки М. М. Дули по улучшению научно-технического обеспечения, созданию службы научной медицинской информации, развитию исследовательской работы на Черниговщине.

In this article the author proposes an analysis of the history of establishment and development of the Chernihiv regional scientific medical library during 1930 - 2000 as an important organizational, methodological, informational, historical and country-study centre of Siveriansky Region. An important attention is paid to the role of M. M. Dulia, the director of the library and his work for the improvement of scientific - technological supplement, creation of scientific-medical informational service, development of research work in Chernihiv Region.

Марина Ігнатенко

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті аналізуються проблеми становлення та основні тенденції розвитку українських фермерських господарств у 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Постановка проблеми. У процесі реформування організаційних основ аграрного виробництва особливе місце належало розвитку фермерських господарств. Шлях їхнього становлення був тернистим. Найактивніше фермерські господарства створювались на початку 90-х років ХХ ст. У 1992 р. було зареєстровано 2 098 господарств, у 1993 р. їх налічувалось 14 681.(1) Труднощі розвитку пов'язувалися з низкою факторів, зокрема, відсутністю на той час закону про фермерство, відсутністю державного інвестування для його розвитку. Не було системи матеріально-технічного забезпечення і обслуговування господарств. Не завжди задовольнялись клопотання громадян про надання їм продуктивних земель для організації фермерських господарств. Багато хто, скуштувавши фермерського хліба, повертався назад у колективні господарства.

Аналіз останніх досліджень. До проблеми становлення та розвитку аграрного виробництва в незалежній Україні зверталися О. Завальнюк, С. Падалка, І. Рибак, С. Саблук. Особливості розвитку фермерських господарств на засадах приватної власності досліджували В. Нечитайло, С. Живора.

Мета статті. Проаналізувати процес реформування аграрного виробництва на прикладі вивчення проблеми становлення та основних тенденцій розвитку фермерських господарств України у 90-х рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Основний зміст статті. Нормативно-правові орієнтири розвитку фермерства були закладені у Законі України “Про селянське (фермерське) господарство” (1992 р.). Ним фермерство визнавалось як рівнозначна форма господарювання поряд із державною кооперативною та іншими сільськогосподарськими підприємствами і товариствами¹).

Тривалий час фермерство розглядалось як явище тимчасове: чергова кампанія, про яку невдовзі забудуть. Корисність фермерства бачилась виключно через призму протиставлення його ефективності збитковим колективним господарствам. Не було створено державної програми розвитку фермерства, яка б давала відповідь на основні питання його функціонування. Сприятливіші умови розвитку цих господарств створилися тільки після завершення реорганізації КСП. Адже їх члени одержували право виходу зі своїми земельними паями для самостійного господарювання, а також могли збільшувати розміри землекористування за рахунок оренди.

Динаміка чисельності фермерських господарств була такою.

© Ігнатенко Марина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент (РВНЗ «Кримський гуманітарний університет», м. Ялта.)

Кількість та темпи зростання числа фермерських (селянських) господарств в Україні²⁾

Роки	Кількість	Темпи росту чисельності (у % до попереднього року)
1992	2 098	100
1993	14 681	700
1994	27 739	149
1995	31 983	115
1996	34 778	108
1997	35 393	101
1998	36 000	101,7
1999	35 509	98,6
2000	38 428	107
2001	41 599	110
2002	43042	112
2004	42533	98,3

Як бачимо, з 1994 р. кількість фермерських господарств зростала досить повільно, а протягом 1998-1999 рр. навіть скоротилася. Це зумовлювалося насамперед загальноекономічною ситуацією в державі, особливо несприятливою для цієї форми господарювання, коли багато фермерів збанкрутіли. У 1994 р. така доля спіткала 1 900 підприємців: із кожних 100 господарств розпадалося 91. На 1996 р. кількість зареєстрованих фермерів була меншою від числа тих, які вже припинили свою діяльність³⁾. На початку 2000-х років фермери, які не могли самостійно здолати перешкоди, що стримували розвиток виробництва, об'єднувалися з ефективнішими господарськими товариствами. Міцніші ж господарства виявляли все більший інтерес до кооперації та трансформувалися у великі товарні господарства. В цілому за 1992-2004 рр. число господарств зросло майже у 22 рази⁴⁾.

Існуючі фермерські господарства відрізнялися розмірами, видами діяльності, площею землекористування, числом працюючих тощо. Регіональні особливості розвитку фермерства в Україні можна побачити із наведеної нижче таблиці.

Регіональний розподіл та показники землекористування фермерських господарств у 1999 р.⁵⁾

	Кількість зареєстрованих господарств	Площа землі у користуванні, га.		Припадає в середньому на одне господарство, га.	
		Сільгосп-угідь	У тому числі ріллі	Сільгосп-угідь	У тому числі ріллі
Автономна Республіка Крим	1342	29928	26724	22	20
Вінницька	805	22736	21400	28	27

Волинська	501	8011	7305	16	15
Дніпропетровська	2755	126542	123567	46	45
Донецька	2145	71047	64312	33	30
Житомирська	366	8248	7597	23	21
Закарпатська	1382	5937	5503	4	4
Запорізька	1784	94817	90255	53	51
Івано-Франківська	579	10699	9183	18	16
Київська	1126	29272	27702	26	25
Кіровоградська	1907	102488	99562	54	52
Луганська	1444	74970	65565	52	45
Львівська	1157	26121	22503	23	19
Миколаївська	4161	102386	96521	25	23
Одеська	4527	86781	79023	19	17
Полтавська	1428	55388	53151	39	37
Рівненська	433	10493	8738	24	20
Сумська	808	29237	27829	36	34
Тернопільська	703	16820	16343	24	23
Харківська	1096	46693	43373	43	40
Херсонська	2908	104901	93828	36	32
Хмельницька	562	18384	17283	33	31
Черкаська	550	15437	14172	28	26

Найбільше фермерських господарств діяло у Миколаївській, Одеській, Дніпропетровській і Херсонській областях, а найменше – в Житомирській. Мало їх було на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині.

Якщо в 1991 р. в середньому на одне фермерське господарство припадало 18,9 га сільськогосподарських угідь і 14,6 га ріллі, то в 2003 р. – 72 і 67 га.⁶⁾ В 1997-2002 рр. збільшення площі сільськогосподарських угідь в їх користуванні зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь окремих регіонів. Найвищим цей показник був у Кіровоградській області (14%). В окремих областях він був значно вищий (у Луганській, Харківській, Житомирській він сягнув за 100 га). Найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпаття – по 7,2 га. В структурі земельної площі фермерських господарств була значна частина угідь, узятих в оренду, – 52,8%, у тому числі 80,5% – земельних паїв. У Запорізькій, Дніпропетровській, Львівській, Рівненській областях цей показник перевищував 60%.⁷⁾

Якщо площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств збільшилась за 1992–2002 рр. у 29,3 разу, то виробництво зерна – в 66,1, соняшнику – 89,5, цукрових буряків – 147,3, молока – 38,2, яєць – у 55,5 разу. Нижчими були темпи зростання виробництва картоплі, овочів, м'яса худоби та птиці.⁸⁾ Водночас частка фермерських господарств у валовій продукції всіх категорій господарств залишалась низькою, а рівень урожайності більшості сільськогосподарських культур був нижчий порівняно з іншими категоріями господарств. Це пояснювалось низькою якістю виділених земель, обмеженістю

фінансових можливостей у придбанні добрив, засобів захисту рослин, сортового насіння, нестачею технічних засобів для догляду за посівами та збирання врожаю. Крім того, чимало фермерів воліли не показувати у звітах про господарсько-фінансову діяльність весь валовий збір, боячись підвищення податкового тиску і обмежень у вільному розпоряджанні вирощеною продукцією. Підтвердженням цього було те, що врожайність цукрових буряків у фермерських господарствах була вищою, ніж в інших категоріях господарств, хоч вирощувати їх набагато складніше, ніж, наприклад, зернові.

Виробничий процес у фермерських господарствах залишався нестабільним, зазнавав труднощів і спадів.

До причин, які гальмували розвиток фермерства, слід також віднести і ту обставину, що селяни, які вибули з колективних господарств, становили серед фермерів лише 10%. Решта – це були міські жителі або особи, що раніше не займалися сільським господарством, мали брак виробничого досвіду. Інколи через відсутність належного контролю за використанням угідь траплялося так, що надані фермерам високопродуктивні землі не оброблялись і заростали бур'янами. Вітчизняне законодавство, визначаючи механізм передачі землі, не передбачило ніяких переваг для селянина – людини, що має досвід роботи в аграрному виробництві і постійно проживає на селі. Фактично трудівники села державою ставились в однакові умови з тими міськими жителями, які захопились ідеєю фермерства. Проте, як показало життя, досвід і знання у цій справі заслуговували на увагу значно більше, ніж інші чинники.

На валових зборах і урожайності основних сільськогосподарських культур негативно позначалося недостатнє використання органічних та мінеральних добрив. Під урожай 2002 р. лише кожне сьоме фермерське господарство мало можливість вносити органічні, кожне четверте – міңдобрива, кожне десяте – засоби захисту рослин⁹.) Внаслідок цього не забезпечувалося навіть просте відтворення родючості ґрунтів.

Через відсутність надійних державних стимулів і несприятливу кон'юнктуру ринку у фермерських господарствах тваринництво розвивалось значно слабше порівняно з рослинництвом. Частка виробленого фермерами м'яса (у забійній вазі) протягом 1995–2002 рр. збільшилася лише з 0,6% до 2,0%, молока – з 0,4% до 2,5%. Особливо невтішними були справи в молочному тваринництві. На початок 2003 р. фермери утримували 119,8 тис. голів ВРХ (2,9%), у тому числі 37,8 тис. корів (2,7% загальної кількості у всіх формах виробництва). Невеликим було і поголів'я свиней – 69,8 тис. голів¹⁰). Стримувався розвиток справи відгодівлі і продажу молодняка ВРХ. Заходи держави щодо стимулювання виробництва м'яса у вітчизняних господарствах були малоефективними, поступово перевага віддавалася імпорту цієї продукції.

Процес розвитку фермерського господарства значною мірою стримувався через проблеми з матеріально-технічним забезпеченням, коли нерозвиненість ринку сільськогосподарської техніки й матеріалів ставила підприємця у залежність від громадських і державних господарств. Придбати необхідні знаряддя сільськогосподарської праці фермери могли, відповідно до чинного законодавства, лише через колективне чи державне сільськогосподарське підприємство. Але та техніка, що діставалась їм у вигляді списаних у колгоспах і радгоспах тракторів і комбайнів, мало кого заохочувала до землеробської праці. Особливі труднощі виникали і з придбанням пального, мастил, запасних частин тощо. Переважна частина фермерів вимушена була збирати хліб здебільшого старенькими "Нивами" і "Донами", збільшуючи з кожним роком не так намолоти зерна, як його втрати у зв'язку із зношеністю техніки. Навантаження на комбайн у цей період зросло удвічі, а в південних регіонах – учетверо. За даними обстеження, проведеного в 1999 р. Держкомстатом України, на 100 фермерських господарств припадало 45 тракторів, 10 комбайнів, 15 автомобілів. Не кращим залишалося забезпечення їх ґрунтообробною технікою, сіялками, іншими технічними засобами. Гальмом на

шляху становлення і розвитку фермерства була нестача коштів, зумовлена відсутністю цінового паритету на сільськогосподарську і промислову продукцію. Давалась взани і позиція деяких керівників сільгосппідприємств, які свідомо не бажали підтримувати фермерство, вбачали у ньому загрозу своїй особистій владі і монопольному становищу колективних господарств.

Однак найтрагічніші наслідки мало те, що трудівники села втратили здатність працювати самостійно, наполегливо, ініціативно. Багатьох продовжувала влаштовувати традиційна колгоспно-радгоспна система, яка не вимагала інтенсивної праці, ризику і гарантувала хоч і низький, але стабільний заробіток. Практика доводила, що за нових економічних умов справжній успіх у діяльності на землі досягався не тоді, коли переслідувалася якась тимчасова вигода, а коли ведення господарства і сам соціальний статус селянина ставав сенсом життя.

Про один із таких прикладів розповіла газета „Голос України” у матеріалі під назвою „Фермерське щастя”. У ньому йшлося про самовідданий вчинок молодії сім’ї Володимира і Людмили Онук, які відважилися створити власне господарство у Кагарлицькому районі на Київщині. Обоє постійно мешкали у Києві: він – кандидат сільськогосподарських наук, колишній викладач Національного аграрного університету; вона, також маючи сільськогосподарську освіту, працювала у Центрі виставок та ярмарків України. На початку 90-х років вони створювали хутірське господарство. Володимир взяв 50 га землі, поставив вагончик, в якому жив спочатку сам (дружина з дочками залишалася в Києві). Заклав сад, потім засіяв ниву. За виручені від продажу врожаю кошти збудували будинок і почали господарювати всією сім’єю. На літо 1999 р. господарство вже мало такий вигляд: великий цегляний будинок, садок, ферма з півсотнею корів голштинської породи, три ставки, пасіка, комбайн, два трактори, дві вантажівки. Як розповіла Людмила, кожний робочий день – це тяжка і виснажлива праця: „Просинаємося без будильника. Біжу на ферму, подоїла, молоко відправила, відв’язала худобу, на випас погнала. Прийшла – прибрала у корів. Телята стоять голодні. Дали поїсти, води принесли, напоїли. Сама не їла – куди там. Вівці голодні, випустили. І так із року в рік. Яюсь раз на Новий рік приїхали гості вітати нас з Новим роком. Вітають. А я стою і думаю: яке свято? Адже корови теляться...” (11).

Сім’я Онук – приклад становлення заможного українського селянина, який сміливо ламав усталені стереотипи, діяв нетрадиційно, наполегливо й сміливо з тим, щоб мати чесно здобуту власність, творити багатство своє і держави. Ще один приклад такого роду – фермер В. Горобець з Ярмолинецького району на Хмельниччині. У 1998 р., маючи в обробітку своїх 50 га і ще 300 га орендних паїв, він виростив урожай пшениці, який сягнув 46 ц/га, цукрових буряків – 670 і овочів – 420 ц/га. У тваринництві його господарство отримало 13 тис. гривень прибутку на одного працюючого, тоді як у громадському секторі цей показник становив менше тисячі.

Український досвід, нагромаджений у сфері фермерської діяльності, демонстрував кілька типів фермерських колективів. Найбільш поширеними серед них були сімейні, міжсімейні (об’єднані) та малі кооперативи фермерських господарств. В останніх майно формувалося з часток усіх членів кооперативу, а керівництво здійснювалося виборними особами. У сімейних господарствах їхні керівники разом зі своїми сім’ями спрямовували всю діяльність, здійснюючи капітальні вкладення у виробництво і одержуючи доходи, в основному від результатів власної праці. Міжсімейні фермерські господарства створювались шляхом об’єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох учасників для підприємницької діяльності у більш значних розмірах.

Кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найдоцільнішими залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об’єднань, та почали з’являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах

повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому. Один із прикладів такого роду – спільне підприємство „Ферма Херсонщини”, створене влітку 1995 р. на базі 18 господарств із різних районів Херсонської області. Головними завданнями об’єднання стало забезпечення фермерів матеріально-технічними ресурсами, в першу чергу технікою для обробітку землі, а також надання їм допомоги в реалізації, переробці й збереженні виробленої продукції.

Захисту економічних і соціально-політичних інтересів сільських підприємців підпорядковувала свою діяльність і створена в 1992 р. Асоціація фермерів України. У 90-і роки за її ініціативою було організовано та проведено декілька з’їздів представників селянських (фермерських) господарств. Велику роботу в цьому плані проводили також друковані видання: газети “Фермер – вільний селянин”, “Наш час” та ін.

Висновки. Український досвід, нагромаджений у сфері фермерської діяльності, демонстрував кілька типів фермерських колективів. Найпоширенішими серед них були сімейні, міжсімейні (об’єднані) та малі кооперативи фермерських господарств. В останніх майно формувалося з часток усіх членів кооперативу, а керівництво здійснювалося виборними особами. У сімейних господарствах їхні керівники разом зі своїми сім’ями спрямовували всю діяльність, здійснюючи капітальні вкладення у виробництво і одержуючи доходи в основному від результатів власної праці. Міжсімейні фермерські господарства створювались шляхом об’єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох учасників для підприємницької діяльності у більш значних розмірах.

Кожна форма господарювання мала свої переваги й недоліки, які у конкретних умовах проявлялися по-різному. Але очевидно, що найбільш доцільними залишались асоціативні форми підприємництва. Це підтвердилось у другій половині 90-х років, коли все більше фермерів прагнули до створення кооперативних об’єднань та почали з’являтися фермерські асоціації – добровільні формування, засновані на принципах повного госпрозрахунку, самофінансування й самоврядування. Їхня успішна діяльність сприяла зміцненню соціально-економічних позицій фермерства в цілому.

1. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. Науково-популярні нариси у трьох томах. Т. 2. Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К., 2001. – С. 138, 140.

2. Таблиця складена на підставі статистичних щорічників: Сільське господарство України за 1997 рік. – К., 1998; Сільське господарство України за 2003 рік. – К., 2004; Україна у цифрах у 2004 році. Статистичний довідник. – К., 2005.

3. Саблук П. Вказана праця. – С. 140.

4. Сільське господарство України за 1997 рік. Статистичний щорічник. – К., 1998. – С. 144; Україна у цифрах у 2004 році. Статистичний довідник. – К., 2005. – С. 96.

5. Сільський час. – 1999. – 6 серпня.

6. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Вказана праця. – С. 250; Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році” – К., 2004. – С. 324.

7. Нечитайло В.В. Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.) // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2003. – С. 186.

8. Саблук П. Вказана праця. – С. 138.

9. Нечитайло В.В. Вказана праця. – С.189.

10. Там само. – С. 191.

11. Друженко В. Фермерське щастя// Голос України. – 1999.–13 серпня.

В статтє анализируютя проблемы становления и основные тенденции развития украинских фермерских хозяйств в 90-х годах XX в. – нач. XXI в.

In the article the formation problems and main tendencies of farms development in Ukraine in 1990-s – at the beginning of 2000-s are analysed.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАХОДИ ПОВІТОВИХ І ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЩОДО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У II ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті аналізується діяльність повітових та губерньського земств Чернігівської губернії з підготовки до впровадження загального початкового навчання. Дається характеристика проектів повітових земств, приватних осіб, досліджується робота губерньської управи і постійної комісії з народної освіти щодо з'ясування становища народної освіти та проведення розрахунків для запровадження загального навчання.

Ідея запровадження загального початкового навчання формувалася протягом тривалого часу, відповідно до розвитку усвідомлення серед діячів земських установ необхідності поширення освіти та зростання потреб населення. На перепоні реалізації цього вкрай необхідного заходу стояли обмежені фінансові можливості земств та щонайменше байдуже, а здебільшого негативне ставлення до просвіти сільського населення уряду. Проте протягом II половини XIX ст. це питання неодноразово піднімалось як повітовими, так і губерньськими земствами, що стало основою для поступової реалізації загального початкового навчання на початку XX ст.

Незважаючи на значний інтерес дослідників до розвитку земської початкової освіти, залишається чимало проблем, які потребують вивчення. Зокрема, вкрай обмежено висвітлені перші кроки на шляху до загального навчання. Ряд кандидатських дисертацій, присвячених освітній діяльності земств України, лише згадують окремі пропозиції впровадження загального початкового навчання у Чернігівській губернії у II половині XIX ст. [1].

Значний інтерес у місцевих дослідників викликало питання розвитку народної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст., що пов'язано з активізацією у цьому напрямку діяльності земств та вже очевидними досягненнями у розширенні шкільної мережі [23]. Так, В.Шевченко присвятив статтю становищу початкової освіти на Лівобережній Україні (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії) наприкінці XIX – на початку XX ст., приділивши увагу результатам всеросійського перепису 1897 р., особливостям рівня грамотності серед сільського та міського населення, жінок і чоловіків, становищу педагогів, проблемі національної дискримінації українців тощо. О.Рахно досліджував діяльність Чернігівського губерньського земства у сфері освіти наприкінці XIX ст., зосереджуючи увагу на огляді діяльності постійної комісії з народної освіти. Окремі дані щодо цієї ж теми містяться у статті Л.Мекшун у розрізі розвитку земської статистики освіти.

Відаючи належне працям перелічених дослідників, ми ставимо за мету дослідити окремі аспекти діяльності земств Чернігівської губернії по підготовці впровадження загального початкового навчання у II половині XIX ст.

Для реалізації означеної мети слід розглянути пропозиції повітових земств щодо введення обов'язкового початкового навчання як перший крок до загальної освіти, проаналізувати проекти окремих осіб, роботу губерньської управи, повітових земств

© Потій Наталія Миколаївна – аспірантка кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін ЧДПУ ім. Т.Г.Шевченка.

і постійної комісії з народної освіти щодо вивчення становища народного просвітництва та проведення розрахунків щодо запровадження загального навчання.

На початку діяльності земських установ у сфері народної освіти більшість селян байдуже ставилась до освіти своїх дітей і не бажала віддавати їх до школи. Тому окремі повітові земства бачили вихід зі складної ситуації лише у створенні своєрідної системи примусу до навчання. Зокрема, вже у 1866 р. комісія з народної освіти доповідала Суразьким повітовим зборам про доцільність запровадження обов'язкового навчання. Однак це правило поширювалось лише на селища, де діяли початкові народні училища, та на одного сина із багатодітної сім'ї для того, щоб селянська родина не залишалась без помічників. Відвідування училища іншими дітьми та єдиної дитини у сім'ї залишалось на вибір батьків. Це ж правило стосувалось і дівчаток [19, с. 6]. У 1874 р. Остерські повітові збори прийняли рішення про необхідність поступового впровадження обов'язкового навчання, незважаючи на те, що у повіті діяло лише 11 училищ з 500 учнями, у той час як усіх дітей шкільного віку налічувалось близько 15 тис. [11, с. 100].

На основі доповідей Кролевецьких та Конотопських повітових зборів у 1875 р. розглядалось питання загальної початкової освіти Чернігівськими губернськими земськими зборами. Так, за дорученням Конотопських зборів у 1872 р. була створена комісія із членів управи і земських попечителів початкових народних училищ, яка прийняла рішення прохати в уряду дозволу запроваджувати обов'язкове навчання. Серед причин називались необхідність морального та економічного розвитку населення, підготовки збирачів податків, волосних судів. Комісія виокремила ряд вимог та особливостей реалізації цього завдання. Зокрема, Конотопському земству мало бути надано право поступово вводити обов'язкове навчання у кожному населеному пункті повіту, після того, як у поселенні будувалось відповідне до кількості дітей приміщення для училища. Протягом 2 років усі діти чоловічої статі від 10 до 16 років на вибір батьків мали здобувати початкову освіту. Навчання тривало б від 1 жовтня до 1 травня. Діти із сіл, де не було училищ, були зобов'язані відвідувати навчальний заклад лише за умови, якщо найближча школа була на відстані до 2 верст*. Земським зборам надавалось право штрафувати батьків, які не бажали віддавати дітей на навчання. Обов'язкова початкова освіта повинна була бути безкоштовною. Усі фінансові витрати мало нести повітове земство. Земство пропонувало дбати про малозабезпечених учнів. Зокрема, дітям дуже бідних сімей мали надаватись одяг та взуття. Загалом, ці умови передбачали лише поступові кроки переходу до обов'язкового навчання.

Однак Чернігівські губернські земські збори відхилили клопотання. Гласні зазначали, що низький рівень освіченості серед населення пов'язаний не з відсутністю обов'язкової навчання. У губернії навчалось 16% хлопчиків і 0,8% дівчаток, проте училища були переповнені. Отже, однією з причин була нестача приміщень. Недостатня забезпеченість училищ навчальними посібниками певною мірою впливала на нерегулярне відвідування учнями училищ. Важливим аргументом був і неправильний підхід щодо накладання штрафів на батьків дітей, які не навчались, адже селянам ще не була доведена користь навчання [5, с. 20-21, 34-38, 43-45]. Зазначені аргументи вказували на необхідні напрямки роботи земств для успішнішого ведення освітніх справ.

Загалом у 70-х рр. XIX ст. питання впровадження обов'язкового навчання, окрім Чернігівської губернії, піднімалось ще двома губернськими (Олонецьким та Володимирівським) та 8 повітовими земствами в Олонецькій, Рязанській, Казанській, Катеринославській, Володимирівській, Нижньогородській та Пензенській губерніях [13, с. 111]. Як бачимо, вимоги повітових земств Чернігівської губернії щодо введення обов'язкового навчання збігалися із загальноросійськими тенденціями і свідчили про поступове формування у земських діячів усвідомлення необхідності просвітництва серед усього сільського населення.

Проблема забезпечення дітей початковою освітою обговорювалась на сторінках

* 1 Примітка. 1 верста = 1066,8 м.

періодичних видань. Цікавою у цьому відношенні є стаття дворянина А.Міклашевського “Обязательное обучение в сельской народной школе”, надрукована у “Земском сборнике Черниговской губернии” [12], в якій він аналізував системи початкової освіти у країнах Європи та США. Крім того, автор запропонував власний варіант впровадження загального навчання. Зокрема, Міністерство народної освіти мало визнати обов’язком усіх батьків давати дітям елементарну освіту. Містам, громадам і селам дозволялося запроваджувати загальне навчання. Автор опирався на думку видатного педагога, методиста, земського гласного М.О.Корфа, котрий виступав за введення обов’язкового навчання на основі клопотань повітових земських зборів як установ, найбільш знайомих з освітньою справою у повіті. А.Міклашевський досліджував питання запровадження обов’язкового навчання за обставин, коли училище не могло помістити усіх дітей шкільного віку. У такому випадку необхідно було створити комітет з учителя, попечителя школи і священика, який здійснював би відбір учнів. Обрані діти обов’язково мали навчатись 3-4 роки. Решта – зараховувалась у кандидати і приймалась до школи за першої можливості. Завданням земства було б створення з випускників помічників учителів. У результаті обов’язкова школа стала б потрібною лише для найбідніших, заможніші могли б виховувати своїх дітей на основі приватного викладання [12, с. 78-80].

На початку 90-х рр. XIX ст. проблема поширення початкової освіти набувала все більшої ваги не лише для земських діячів, але й для селян. Збільшення кількості фабрик і заводів, розвиток техніки тощо вимагали відповідного освітнього рівня. Певну роль відіграла й просвітницька діяльність земських установ. Однак, попри зростаючий інтерес до освіти, більшість населення залишалась безграмотною. Як свідчать матеріали всеросійського перепису 1897 р., відсоток освічених у Чернігівській губернії становив лише 18,2 (серед чоловіків – 29,8, серед жінок – 7,3), причому у селах він дорівнював: серед чоловіків – 27,7, жінок – 5,3. Низькі показники грамотності яскраво свідчили про необхідність кардинальних змін у системі початкової освіти. Важливим фактором було ставлення держави. Уряд не лише не сприяв поширенню просвіти, але й створював умови, за яких земським народним училищам доводилося боротись за своє існування. Погоджуючись з думкою В.Шевченка, вкажемо, що низький рівень освіти серед українського населення був цілеспрямованою політикою уряду на утримання його у покорі шляхом безграмотності [22, с. 71-72].

Результати всеросійського перепису стали суттєвою спонукою до рішучіших кроків земств у розвитку початкової освіти. Загалом 90-і рр. XIX ст. стали початком активної діяльності земств Російської імперії в освітній сфері. У період з 1893 по 1897 рр. понад 70% губернських земств підняли питання про запровадження загального початкового навчання, близько 60% – про шкільний капітал чи фонд та особливі асигнування на шкільне будівництво, не менше ніж 50% земств проектували чи здійснили статистичні дослідження народної освіти [24, с. 47-48]. Не стало винятком і Чернігівське губернське земство, яке у 1896 р. розглянуло доповідь управи (голова – Ф.Уманець, члени – П.Солонина і П.Бушtedт) щодо сприяння губернського земства відкриттю початкових народних училищ.

Губернська управа окреслила свій проект введення загальної освіти. За основу було взято школу, яка складалася з одного учителя та 60 учнів. Для розрахунку необхідної кількості коштів було визначено вартість училища на 1 комплект у 330 руб. На думку управи, кількість дітей шкільного віку дорівнювала 9% від загальної кількості населення. Під час досліджень було визначено 4 категорії населених пунктів, у яких відкриття народних училищ мало б свої особливості. Повноцінну земську школу могли відкривати у селах із сотнею дворів. Облаштування та утримання училищ у цих поселеннях покладалось на повітове земство та сільську громаду. Другу категорію населених пунктів складали села від 70 до 100 дворів, де для відкриття навчальних закладів губернське земство доплачувало зайві витрати (максимально 1/3 усіх коштів – 110 руб.). Означений порядок давав можливість відкрити школу для 40 учнів. Училища у селах до 70 дворів коштували б надто дорого для земства. У цьому випадку управа передбачила відкриття спрощених шкіл, які входили до третьої категорії.

Посаду вчителя займали б особи без спеціальної підготовки. На таких підставах повітові земства відкривали б навчальні заклади навіть з одним відділенням з субсидією від губернського земства 50 руб. на школу. До четвертої категорії були віднесені найдрібніші хутори. У цих поселеннях управа перекидала відповідальність за освіту дітей на плечі самих селян, які мали наймати квартири для своїх дітей у селах, де діяли училища. У деяких випадках передбачалось відкриття тимчасових шкіл [4, с. 2-6]. Ключовими залишались розрахунки щодо асигнувань на початкові народні училища. Сума щорічної субсидії Чернігівського губернського земства становила б 76240 руб. (у 1898 р. мало бути асигновано 25 тис. руб.) [4, с. 7, 9].

Отже, Чернігівська губернська управа заклала організаційні основи впровадження загального початкового навчання. Вона окреслила такі напрямки: фінансування, розподіл населених пунктів на категорії, особливості навчальних закладів, які мали відкриватись, тощо.

Важливість правильного підходу до вивчення проблеми загальної освіти змусила окремих земців відстоювати свій погляд. П.Солонина – член губернської управи, підготував окрему доповідь. Автор вважав, що повітовим управам разом з училищними радами необхідно було розробити окремо для кожного повіту приблизну мережу початкових навчальних закладів. Губернське земство мало б субсидіювати повіти у розмірі від 1/3 до 1/2 річних витрат на утримання кожного нового училища у залежності від заможності повіту, розширити допомогу сільським громадам на будівництво шкільних приміщень у формі позик та субсидій. Питання введення загального початкового навчання мало б також досліджуватись повітовими земськими зборами та училищними радами [10, с. 10].

При розгляді доповіді управи комісія з народної освіти дійшла висновку, що питання стану початкової освіти потребує детальнішого і чіткішого вивчення у зв'язку з тим, що висновки управи ґрунтувалися на статистичних даних 1893 р., які на 1896 р. значно змінилися, а також через помилки у підрахунку відсотка дітей шкільного віку, сумніви щодо можливості заснування спрощених шкіл тощо. Тому було вирішено створити спеціальну постійну комісію, яка мала з'ясувати стан початкової народної освіти у Чернігівській губернії [20, с. 1312-1313].

Отже, за рішенням Чернігівських губернських земських зборів була створена постійна комісія з народної освіти. Її очолив князь М.Д.Долгоруков. Протягом 1897 р. до складу комісії входили вже згадані члени губернської управи, а також: О.О.Бакуринський, В.В.Баршевський, Г.М.Карачевський-Волк, Ф.А.Лизогуб, Є.І.Малявка, Л.Я.Рудановський, В.І.Рудзинський, О.О.Русов, І.І.Сілаков, Д.Р.Тризна, В.М.Хижняков, І.Л.Шраг. Обов'язки секретаря виконував Б.Д.Грінченко (у 1898 р. – М.М.Коцюбинський).

На засіданні спеціальної комісії з народної освіти 22 квітня 1897 р. було встановлено напрямки її діяльності. Ми зосередимося на дослідженні діяльності комісії з народної освіти по розробці проекту введення загальної початкової освіти. Вивченням цього питання займалась окрема підкомісія у складі М.Д.Долгорукова, О.О.Бакуринського та В.М.Хижнякова. Пізніше, враховуючи необхідність проведення значних статистичних досліджень, до підкомісії був запрошений О.О.Русов. На засіданні було заслухано повідомлення князя П.Д.Долгорукова, який здобув досвід роботи у цій сфері у Курській губернії. На думку комісії, до шкільної мережі варто було зараховувати земські, міністерські та приватні училища, виключивши зі списків церковнопарафіяльні школи і школи грамоти. Радіус шкільного району був зменшений до 2,5 версти, а відсоток дітей шкільного віку збільшений до 10%, розраховуючи на розширений курс навчання (чотири роки) [16, с. 815-818].

Для з'ясування стану народної освіти у повіті були розіслані спеціальні бланки, які містили питання про кількість училищ, їх розташування та розміри, власників приміщень, число класних кімнат, кількість учителів, учнів, фінансування тощо, та щодо рішень губернських зборів 1896 р. з народної освіти. Після збору відомостей, їх аналізу на карти були нанесені діючі училища. Ці карти були розіслані у повіті для доповнень, після чого остаточно виправлені.

Повіті поряд з даними шкільної мережі подавали свої пропозиції та зауваження. Зокрема, земства вказували на бідність населення, високі податки (Городнянські, Чернігівські збори), індиферентність селян, нестачу педагогічних кадрів (Кролевецькі збори), що створювали суттєві перепони на шляху до загальної освіти. Тому розвиток початкової освіти вимагав ряд заходів. Зокрема, у звіті Чернігівської повітової управи повідомлялось, що першочерговим завданням є забезпечення початковою освітою саме бажаючих навчатись, а не відкриття училищ для усіх дітей шкільного віку. Проте управа підтримувала рішення губернських зборів 1896 р. відкрити у Чернігові учительську семінарію, клопотатись перед урядом про заснування міністерських училищ, створити із обов'язкових витрат капітал на народну освіту та про відрахування певного державного податку у розпорядження земських установ на народну освіту [8, с. 22-23] (з деякими варіаціями такі ж рішення приймали Городнянські та Новгород-Сіверські збори). Стародубські повітові збори не вбачали можливості і обов'язку брати на себе утримання усіх училищ та визнали необхідність фінансової допомоги уряду на їх відкриття. Сосницьке земство вважало доречнішим визначати відсоток дітей шкільного віку у 8%. Ряд земств не погодився з виключенням зі шкільних районів церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти (Остерське, Сосницьке, Стародубське, Мглинське). Однак, коли інші повітові збори намагались у делікатній формі звернути увагу губернських на можливість зарахування до мережі шкіл відомства Св.Синоду, Мглинські повітові збори прийняли рішення змінити карту шкільних районів, розроблену губернською комісією з народної освіти згідно з доповіддю повітової управи і включити до мережі 4 церковнопарафіяльні школи та 23 школи грамоти. Борзнянські, Городнянські, Конотопські, Стародубські, Новозибківські, Остерські, Чернігівські збори вважали, що губернське земство мало брати на себе частину витрат по будівництву, утриманню, ремонту приміщень для шкіл, у виплаті заробітної плати учителям та постачанні училищ підручниками. Конотопське земство пропонувало клопотатись про дозвіл відкривати спрощені школи для підготовки учнів до другої групи початкових народних училищ, Конотопські та Чернігівські повітові збори підтримали пропозицію П.Солонини щодо розподілу земської допомоги у відкритті училищ, враховуючи економічне становище населення [21, с. 214-230]. Загалом розвиток народної освіти та впровадження загального початкового навчання щиро підтримувались у повітах і були одними із головних напрямків земської роботи.

Розробкою питання щодо необхідної для введення загального початкового навчання кількості початкових народних училищ та їх фінансуванням займався О.О.Русов. Свої розрахунки він виклав в окремій доповіді. У ній повідомлялось, що на кінець 1897 р. у Чернігівській губернії діяло 600 земських шкіл. У шкільну мережу було внесено 614 училищ (у них навчалось 51 тис. дітей, хоча розраховані на 37 тис.). У той же час для забезпечення початковою освітою всіх дітей шкільного віку (близько 150 тис. чол.) необхідно було 2209 початкових народних училищ. Загалом, за розрахунками О.О.Русова, потрібно було відкрити 1595 училищ на 3520 комплектів. За максимальними цінами їх вартість дорівнювала 5515800 руб., за мінімальними – 2903500 руб. У середньому витрати становили б 4 млн. руб. Будівництво початкових народних училищ тривало б не менше 20 років зі щорічними витратами 200 тис. руб. [18, с. 880-884].

Вивчивши питання загального початкового навчання, комісія підготувала свої пропозиції: а) клопотатись перед урядом про прийняття половини витрат на будівництво шкільних приміщень та видання Чернігівському губернському земству 100 тис. руб. щорічно протягом 20 років; б) прохати уряд профінансувати утримання нововідкритих училищ у розмірі асигнувань губернського і повітового земств разом; в) звільнити земство від обов'язкової статті витрат (близько 120 тис. руб.), щоб ці кошти могли бути асигновані на розвиток початкової освіти; г) дозволити Чернігівському губернському земству витрачати на народну освіту і частину дорожнього капіталу; д) губернське земство мало прийняти на себе 1/4 (у найбідніших поселеннях – 1/2) усіх виплат по утриманню училищ, що будуть відкриті з 1898 р. [18, с. 889-890].

Отже, комісією з народної освіти було здійснено величезну кропітку роботу з вивчення стану початкової народної освіти у Чернігівській губернії та проведені розрахунки щодо запровадження загального початкового навчання. Цей проект передбачав зміни у системі фінансування освіти. Комісія намагалася перекласти частину відповідальності з сільських громад та повітових училищ на губернське земство та уряд.

Однак і цей проект не мав односпайної підтримки. Окрему записку підготував член комісії з народної освіти Є.І.Малявка. Суть його пропозиції полягала у тому, що земство мало прийти на допомогу сільським громадам не лише у будівництві приміщень, але й у їх господарському утриманні. Розмір допомоги мав визначатися платоспроможністю окремих громад. Для цього встановлювався б спільний відсоток, який громади могли асигнувати на виплати за взятую позику і утримання училища. Інші витрати мали розподілити між собою повітові та губернське земства. Відповідно визначались обсяги допомоги губернського земства та уряду [6]. У результаті Чернігівські губернські земські збори 1897 р. прийняли рішення про доопрацювання проекту введення загального початкового навчання на основі записки Є.І.Малявки і продовжили діяльність комісії з народної освіти.

Під час засідань комісії у наступному році одним із напрямків роботи було питання зменшення відсотка дітей шкільного віку до 7,5 (на основі записки Є.І.Малявки). Однак проти категорично виступив О.О.Русов, вважаючи, що комісія не має такої можливості, зате може зменшити норми кубічного вмісту класних кімнат на 1 учня. У результаті комісія залишила своє попереднє рішення. Також вивчалася можливість статистичного дослідження прибутковості сільських громад. Було з'ясовано, що на це потрібно близько 100 тис. руб. і кілька років роботи. Тому зазначена пропозиція також була відхилена [15, с. 18-19].

Комісія з народної освіти зосередилась на проблемі розподілу витрат на народну освіту між губернським та повітовими земствами. Було підготовлено 2 проекти. У першому, складеному Є.І.Малявкою і погодженому з частиною комісії, зазначалось, що нормою витрат повітового земства на народну освіту слід вважати 2% оподаткованих для губернського збору прибутків повіту. Відповідно губернське земство мало допомагати повітовим у розмірі 4/5 перевищуючих норму витрат повіту. При тому на 1 комплект мало асигнуватись до 350 руб., надмірні витрати відшкодовувало б повітове земство. Також передбачалося звернення до уряду про надання допомоги у розмірі 1/2 витрат губернського земства [7, с. 15-16].

Другий проект був складений членом постійної комісії з народної освіти В.М.Хижняковим. У цьому проекті пропонувалось кардинально змінити систему управління початковою освітою. Важелі керівництва передавались від повітових земств до губерньського. Останнє мало за два роки наперед визначати кількість училищ, які повинні відкриватись у повітах, і повідомляти про це повітові збори. Ті, в свою чергу, надавали б пропозиції щодо планів шкільних приміщень, меблів тощо на розгляд губерньських зборів. Обсяги витрат встановлювались би губерньським земством. Важливим кроком уперед була пропозиція звести участь сільських громад у будівництві шкільних приміщень до їх добровільного бажання. В.М.Хижняков пропонував ліквідувати всі розбіжності між повітами у будівництві приміщень, для усієї губернії мала встановлюватись однакова заробітна плата учителям та надбавки за вислугу років. Також було з'ясовано, що на будівництво і меблювання необхідної кількості училищ мало бути асигновано від 4-5 млн. руб. до 7290000 руб. Тому автор вважав необхідним прохати в уряді 4,5 млн. руб. [3]. Проте тимчасова комісія з народної освіти визнала цей проект, як і проект Є.І.Малявки, недосконалим, зазначивши, що звільнення сільських громад від обов'язкової участі у витратах на освіту суттєво змінить систему народної освіти, а "ныне существующий строй, по мнению комиссии, надлежало бы оставить и изменение его нежелательно" [20, с. 1332].

Окрім вищезазначених пропозицій, власний проект підготувала тимчасова комісія, згідно з яким Чернігівське губерньське земство протягом 1901-1910 рр. мало збільшити

кількість народних училищ до 1/3 необхідного числа. Тому, з 1901 р. у губернії щороку повинно було відкриватись 60 комплектів по 4 у кожному повіті. Господарські витрати, як і раніше, покладались на сільські громади. Передбачалося звернення до уряду щодо прийняття 1/2 витрат на будівництво 600 комплектів (60 тис. руб. щорічно) та 1/2 витрат на їх утримання (щорічно – 10500 руб.). Губернське земство брало на себе 1/2 асигнувань на будівництво шкільних приміщень (60 тис. руб.) і 1/4 на їх утримання. Повітові земства починаючи з 1902 р. щорічно збільшували б витрати на народну освіту на 350 руб. [20, с. 1334-1335]. Як бачимо, тимчасова комісія передбачала дуже обмежені кроки у запровадженні загальної освіти, тому і цей проект не міг бути прийнятий.

Чернігівські губернські збори не затвердили жодного варіанту впровадження загального навчання. Роботу постійної комісії з народної освіти було продовжено ще на рік і їй було запропоновано повернутись до проекту управи 1896 р. Проте зі смертю її голови князя М.Д.Долгорукова 8 травня 1899 р. комісія була закрита і протягом року не збиралась. Крім того, напередодні її закриття О.О.Русов разом з деякими членами постійної комісії з народної освіти вийшов зі складу, вважаючи, що її робота шкідливо позначається на розвитку освіти у повітах [17, с. 68]. Згодом постійна комісія з народної освіти продовжила свою діяльність, але питання загальної освіти відійшло на другий план.

Подальші пропозиції окремих повітових земств щодо загальної освіти (Мглинські повітові збори 1900 р.) відхилялись, посилаючись на дослідження цього питання у губернії в цілому [2, с. 1-3]. Така ситуація склалась і в інших губерніях, де земські установи, провівши підрахунки, зіткнулися з проблемою обмеженості земських ресурсів. Безвихідь ситуації призводила навіть до рішень про передання початкових народних училищ у відання Св.Синоду (Тверське повітове земство) [9, с. 23]. Лише з прийняттям 3 травня 1908 р. Правил про державне фінансування програми загальної початкової освіти розпочалося поступове запровадження загального навчання.

Таким чином, вкрай низький рівень освіти населення Чернігівської губернії не міг залишитися поза увагою земських діячів, серед яких було чимало людей, які вірили у своє завдання освічувати народ і працювали у цьому напрямку. Тому питання запровадження загальної освіти постало відразу ж із заснуванням земських органів самоврядування. Найбільшої гостроти освітня проблема набула у 90-х рр. XIX ст., коли Чернігівське губернське земство утворило спеціальну комісію з народної освіти для вивчення і здійснення розрахунків для впровадження загальної освіти. Проте, незважаючи на тривале дослідження, ця проблема не була розв'язана. Основною перешкодою стало фінансування, яке не бажали брати на себе ні уряд, ні навіть частково губернське земство. У той же час розробка питання запровадження загального початкового навчання на губернському рівні свідчила про усвідомлення важливості цієї проблеми та пошуків її вирішення.

1. Гавриш Р. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 196 с.; Захарова І. Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002. – 184 с.; Мармазова О. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1998. – 180 с.

2. Доклад Губернской Земской Управы по ходатайству Мглинского Земства о принятии на счёт Губернского Земства половины расходов на содержание школ / Приложения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – №11. – С. 1-3.

3. Доклад Подкомиссии, избранной 5 сентября 1898 года // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года Комиссии по народному образованию Доклад с мнениями членов ея и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№165). – Чернигов, 1899. – С. 17-30.

4. Доклад Черниговской Управы о содействии Губернского земства повсеместному открытию народных школ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №10-11. – С. 2-6.

5. Журналы очередного Черниговского Губернского Земского Собрания 1875 года. – Чернигов, 366 с.

6. Записка губернского гласного Евгения Ивановича Малявки по вопросу о содействии со

стороны губернского земства повсеместному открытию школ в Черниговской губернии // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №9. – С. 933-940.

7. Записка Е.И.Малявки об участии губернского земства в расходах на народное образование // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIV-й очередной сессии 1898 года Коммиссии по народному образованию Доклад с мнениями членов ея и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии (№165). – Чернигов, 1899. – С. 7-16.

8. Земские народные школы в Черниговском уезде. По отчёту уездной управы за 1896 год. (Окончание) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №5. – С. 5-31.

9. Известия по народному образованию // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №.1. – С. 23-28.

10. К докладу Губернской Управы о повсеместном открытии народных школ // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №10-11. – С. 1-10.

11. Клеппер А. Итоги земской работы в области народного образования по истечении 25 лет. (Остерский уезд). // Земский сборник Черниговской губернии. – 1894. – №№2-3. – С. 93-120.

12. Миклашевский А. Обязательное обучение в сельской начальной школе // Земский сборник Черниговской губернии. – 1889. – №№ 11-12. – С. 51-81.

13. О введении обязательного обучения по ходатайствам некоторых земских собраний // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1874. – №12. – С. 111-131.

14. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1897 год // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – №10. – 296 с.

15. Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1898 год. – Чернигов, 1899. – 322 с.

16. Прилож. №159. Доклад по вопросу о всеобщем обучении комиссии по народному образованию / Приложения к журналам Черниговского губернского земского собрания сессии 1897 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №8. – С. 814-848.

17. Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 66-69.

18. Русов А. Расчёты о необходимом количестве начальных школ в Черниговской губернии для возможности введения всеобщего обучения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1899. – №9. – С. 861-889.

19. Свод постановлений Суражского земства по народному образованию с 1865 по 1893 год , составил А.С.Клеппер // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – №5. – С. 3-231.

20. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского собрания (XIX – XXXV сессии). 1883-1899 годов. С кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I – XVIII с. с.). Выпуск III. / Составил, по поручению Губернской Земской Управы С.В.Сотников. – Чернигов, 1903. – С. 1298-2283.

21. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1897 год. / Составил И.М.Обозненко. – Чернигов, 1900. – 728 с.

22. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – №.2. – С. 70-75.

23. Шевченко В. Стан народної освіти в Лівобережній Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2006. – №.2. – С. 70-75; Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання освіти наприкінці XIX ст. // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 66-69; Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С. 120-122.

24. Энциклопедия. – Т. X. – Народное образование в России / Составили И.П.Белокопский, Э.О.Вахтёрова, В.П.Вахтёров, Г.А.Поперек и Л.Б.Хавкина-Гамбургер. – Спб., 1912. – 351 с.

В статье анализируется деятельность уездных и губернского земств Черниговской губернии по подготовке введения всеобщего начального образования. Дается характеристика проектов уездных земств, частных лиц, изучается работа губернской управы и постоянной комиссии по народному образованию относительно установления положения народного образования и приведения расчётов для введения всеобщего обучения.

The article analyses the activities by the District (Uyezd) and Province Councils (Zemstva) of the Chernigov Province aimed at the introduction of universal elementary schooling. The projects by the District Councils and private individuals are characterized; the preparatory work of the Province Board and the Standing Commission for Popular Schooling on the corresponding regulations and calculations of necessary resources is researched.